

UNIVERSIDADE DA CORUÑA

Facultade de Economía e Empresa

Traballo de
fin de grao

Consecuencias
económicas do
avellentamento
demográfico en
Galiza

Javier Digón Rodríguez

Titor: Jesús Mirás Araujo

**Programa de Simultaneidade do Grao en Administración e
Dirección de Empresas e o Grao en Dereito
Ano 2021**

Resumo

O aumento da esperanza de vida, a diminución da natalidade e os movementos migratorios durante o século XX orixinaron o proceso de avellentamento da poboación galega. Unha estrutura demográfica avellentada ocasiona efectos económicos que se manifestan principalmente no mercado de traballo e no gasto público. En relación ó mercado laboral, ten lugar unha redución da poboación activa que lastra o incremento da poboación ocupada, incluso disminuindo a taxa de paro. Porén, tamén existen posíbeis efectos positivos relacionados coa maior facilidade para a introdución de persoas xóvenes no mercado laboral, e incrementos de produtividade derivados da maior idade media dos traballadores. No concernente ó gasto público, prodúcese un incremento dos custos do sistema público de pensións, da sanidade pública e dos servizos sociais de atención á dependencia, que non son compensados por unha posíbel redución do gasto educativo, debido á existencia de importantes custos fixos. Neste contexto, existen dificultades cada vez maiores para financiar de xeito suficiente os aumentos de gasto público necesario que require o mantemento do Estado do Benestar, de aí que sexan necesarias políticas públicas de promoción da natalidade, fomento da inmigración, así como a implementación dunha reforma do sistema público de pensións.

Palabras clave: avellentamento demográfico, mercado laboral, sistema público de pensións, sanidade, dependencia, educación.

Número de palabras: 14.960

Abstract

The increase in life expectancy, the decrease in the birth rate and the migratory movements during the 20th century led to the ageing process of the Galician population. An ageing population structure has economic effects that are manifested mainly in the labour market and public expenditure. As regards the labour market, there is a reduction in the working population, which is holding back the increase in the employed population, even by reducing the unemployment rate. However, there are also potential positive effects related to the easier introduction of young people into the labour market, and productivity gains stemming from the older average age of workers. As far as public expenditure is concerned, there is an increase in the costs of the public pension system, public health and social care services for dependants, which are not compensated by a possible reduction in education expenditure due to the existence of significant fixed costs. In this context, it is becoming increasingly difficult to adequately finance the increases in public expenditure required to maintain the welfare state, hence the need for public policies to promote the birth rate, encourage immigration and implement a reform of the public pension system.

Key words: population ageing, life expectancy, birth rate, mortality, emigration, labour market, public pension system, health service, dependency, education.

Number of words: 14.960

Índice

1. O avellentamento da poboación en Galiza	9
1.1 Os antecedentes. A evolución demográfica no longo prazo	9
1.1.1 A evolución da poboación galega nos séculos XX e XXI	9
1.1.2 Densidades demográficas.....	13
1.2 Características da estrutura demográfica galega	14
1.2.1 A composición por sexo.....	14
1.2.2 A composición por idade	15
1.3 Causas do avellentamento demográfico.....	17
1.3.1 A esperanza de vida	17
1.3.2 Movementos naturais	18
1.3.2.1 A natalidade	18
1.3.2.2 A mortalidade.....	20
1.3.2.3 O saldo vexetativo	21
1.3.3 Movementos migratorios	23
1.3.3.1 Movementos migratorios internacionais no século XX	23
1.3.3.1.1 A emigración intercontinental	23
1.3.3.1.2 A emigración europea	25
1.3.3.2 A emigración interior no século XX	28
1.3.3.3 Fluxos migratorios no século XXI.....	30
2. Consecuencias do avellentamento demográfico na economía galega	33
2.1 Efectos no mercado de traballo	33
2.2 Efectos no Gasto Público.....	37
2.2.1 Sistema público de pensións	37
2.2.2 Sanidade	45
2.2.3 Servizos sociais asociados á dependencia	50
2.2.4 Educación.....	53
Conclusiones	56
Bibliografía	60

Índice de gráficos

Gráfico 1. Peso porcentual da poboación galega con respecto á poboación española, 1900-2020	12
Gráfico 2. Evolución das densidades demográficas en Galiza (2010-2020)	13
Gráfico 3. Distribución porcentual da poboación de Galiza por grupos de idade no ano 2020..	16
Gráfico 4. Evolución da poboación activa galega (1996-2020), en miles de persoas	34
Gráfico 5. Evolución da taxa de actividade (%) en Galiza entre as persoas de 16 e 64 anos (1996-2020)	34
Gráfico 6. Evolución da taxa de paro (%) en Galiza entre 1996 e 2020	35
Gráfico 7. Evolución da poboación ocupada galega (1996-2020), en miles de persoas	36
Gráfico 8. Evolución do número de pensións contributivas en Galiza (2004-2020), en miles	38
Gráfico 9. Evolución do número de pensións contributivas en Galiza, segundo a súa tipoloxía, (2004-2020), en miles	39
Gráfico 10. Relación entre as pensións contributivas de xubilación e os afiliados á Seguridade Social	41
Gráfico 11. Relación entre os pensionistas totais da modalidade contributiva e os afiliados á Seguridade Social.....	42
Gráfico 12. Ingresos e gastos do sistema contributivo da Seguridade Social en Galiza (en millóns de €)	43
Gráfico 13. Evolución do gasto público sanitario en Galiza, 2008-2020, en millóns de €.....	45
Gráfico 14. Gasto medio anual hospitalario e en cirurxía maior por franxas de idade en España, 1999 (en €)	46
Gráfico 15. Estadía media hospitalaria dos enfermos dados de alta en Galiza durante o 2019, por franxas de idade (en días)	47
Gráfico 16. Gasto medio anual en asistencia primaria por franxas de idade en España, 1999 (en €)	48
Gráfico 17. Gasto medio anual en farmacia por franxas de idade en España, 1999 (en €)	49
Gráfico 18. Gasto sanitario medio total por franxas de idade en España. 1999 (en €)	49
Gráfico 19. Evolución da taxa de dependencia (%) en Galiza (2010-2021).....	51
Gráfico 20. Evolución das persoas que cobran algunha axuda pública de dependencia en Galiza (2016-2020)	52

Índice de táboas

Táboa 1. Evolución da poboación nas catro provincias galegas, o conxunto de Galiza e España, 1900-2020	10
Táboa 2. Distribución por sexo (%) da poboación de Galiza (por provincias) e España, en 1900, 1950, 2000 e 2020	14
Táboa 3. Evolución do índice de envellecemento (%) entre 2000 e 2020	17
Táboa 4. Evolución da esperanza de vida ao nacer en Galiza, entre 1980 e 2019	18
Táboa 5. Evolución por décadas da Taxa Bruta de Natalidade (‰) entre 1980 e 2019	19
Táboa 6. Evolución por décadas da Taxa Bruta de Mortalidade (‰) entre 1980 e 2019	20
Táboa 7. Evolución do Saldo Vexetativo (‰) por décadas, entre 1901 e 1980	21
Táboa 8. Evolución do Saldo Vexetativo (‰) por décadas, entre 1980 e 2019	22
Táboa 9. Emigración transoceánica en Galiza e España (1911-2001)	24
Táboa 10. Emigración continental asistida entre 1962 e 1980	26
Táboa 11. Taxa de emigración provincial e do conxunto de Galiza (‰) para o período 1962-2001	29
Táboa 12. Saldos migratorios externos de Galiza, co resto de España e co estranxeiro (2002-2019)	31
Táboa 13. Número de emigrantes, inmigrantes e saldo migratorio externo, por franxas de idade, para o período 2001-2019	32
Táboa 14. Pensións contributivas segundo a súa tipoloxía, número, importe medio e importe total mensual (2010-2020)	40
Táboa 15. Número de pensións non contributivas, gasto total e % en relación ó PIB, en Galiza e España (2016-2019)	44
Táboa 16. Distribución do gasto público en educación en Galiza (2018), en miles de €	54
Táboa 17. Poboación entre 4 e 22 anos (en %) en Galiza e España, nos anos 2000, 2010 e 2020	55
Táboa 18. Proxección da poboación galega entre 4 e 22 (en %) anos en Galiza para os anos 2025, 2030 e 2035	55

Introdución

Tal e como sinalaba o economista, demógrafo e sociólogo francés Alfred Sauvy en 1966, o envellecemento demográfico sería un dos principais retos ós que terían que facer fronte as sociedades do século XXI, xa que constituía o fenómeno contemporáneo máis fácil de prever, ao ser o menos discutíbel, o máis seguro na súa evolución e o de consecuencias máis graves para o desenvolvemento socioeconómico dos países que o padecesen.

O presente traballo ten como obxectivo analizar a estrutura demográfica de Galiza, a través dos factores históricos que condicionan o seu avellentamento actual, así como expoñer os efectos económicos deste proceso poboacional, con especial atención no mercado laboral e no gasto público. Deste xeito, a organización do mesmo consta de tres apartados principais.

En primeiro lugar, analízase a evolución e características da poboación galega, facendo especial fincapé na esperanza de vida, os movementos naturais e os movementos migratorios. Neste sentido, cómpre resaltar a gran importancia da emigración no desenvolvemento social, cultural, económico e político da comunidade galega, a cal pode verse reflectida en frases como a seguinte de Antón Villar Ponte: *aquí chámanlles americanos e en América galegos, e nin son galegos para nosoutros nin americanos para os de América*.

En canto ás consecuencias económicas, avalíase en profundidade as limitacións e dificultades que padece Galiza para crecer economicamente e garantir o mantemento do Estado do Benestar. En concreto, o sistema público de pensións, sanidade pública, servizos sociais de atención á dependencia e educación pública, debido á existencia dunha sociedade envellecida e na que as proxeccións demográficas futuras parecen continuar a afondar neste proceso.

Por último, no apartado conclusivo realízase unha síntese do expicado anteriormente, xunto coa aportación de medidas encamiñadas a reducir o proceso de avellentamento poboacional, a través da promoción da natalidade e fomento da inmigración, ademais de reflexionar sobre unha posíbel reforma do sistema público de

pensións, como medida para paliar o efecto económico máis importante desta situación demográfica, xa que é un dos piares fundamentais do Estado do Benestar e a súa viabilidade futura e sustentabilidade financeira están en grave risco.

1. O avellentamento da poboación en Galiza

1.1 Os antecedentes. A evolución demográfica no longo prazo

1.1.1 A evolución da poboación galega nos séculos XX e XXI

A poboación de Galiza experimentou un crecemento aproximado do 30,3% nos 120 anos que decorren dende 1900 até a actualidade, pasando de 2.073.638 habitantes a 2.701.819 (Táboa 1). Porén, o crecemento demográfico non foi uniforme, nin en termos xeográficos nin en termos temporais. Se analizamos a evolución provincial, existe unha evidente diferenciación entre as provincias do eixo atlántico, A Coruña e Pontevedra, cun importante dinamismo e crecemento, e as provincias de Ourense e Lugo, que perderon poboación, pasando de 419.665 e 476.357 habitantes en 1900, a 306.650 e 327.946 en 2020, respectivamente. En relación co paso do tempo, hai unha data que marca un cambio de tendencia na demografía galega, 1960. Este ano supuxo un punto de inflexión, xa que remata o período de crecemento continuo, aínda que moderado, e comeza un proceso de estancamento con épocas de pequenos crecementos ou retrocesos no número de habitantes (Aldrey, 2006).

En relación á evolución demográfica do conxunto do Estado, pasou de 18.616.630 habitantes no ano 1900, a 47.450.795, no ano 2020, o cal supón un aumento dun 155% en tan só 120 anos. Neste período, España non deixou de aumentar poboacionalmente até 2010, cando comeza unha etapa de estancamento, que persiste até o día de hoxe. Este período estivo fortemente vencellado á crise financeira de 2008, que segundo os datos do INE, estendeuse até o ano 2014, e que tivo como motivos

fundamentais a explosión da burbulla inmobiliaria e a crise bancaria de 2010 (Mella, 2013).

Táboa 1. Evolución da poboación nas catro provincias galegas, o conxunto de Galiza e España, 1900-2020

Ano	A Coruña	Lugo	Ourense	Pontevedra	Galiza	España
1900	681.895	476.357	419.665	495.721	2.073.638	18.616.630
1910	726.697	512.467	446.342	546.247	2.231.753	19.990.669
1920	772.363	517.918	466.398	585.866	2.342.545	21.388.551
1930	835.906	523.911	476.336	630.446	2.466.599	23.677.095
1940	912.662	545.128	494.966	685.801	2.638.557	26.014.278
1950	971.641	521.213	494.283	714.666	2.701.803	28.117.873
1960	1.035.619	491.955	488.241	715.181	2.730.996	30.582.936
1970	1.030.745	423.064	441.260	781.334	2.676.403	33.956.047
1981	1.093.122	405.377	430.175	883.268	2.811.942	37.742.561
1991	1.096.966	384.365	353.491	896.847	2.731.669	39.433.942
2000	1.108.419	365.619	345.241	912.621	2.731.900	40.499.791
2005	1.126.707	357.625	339.555	938.311	2.762.198	44.108.530
2010	1.146.458	353.504	335.219	962.472	2.797.653	47.021.031
2015	1.127.196	339.386	318.391	947.374	2.732.347	46.624.382
2020	1.121.815	327.946	306.650	945.408	2.701.819	47.450.795

Fonte: Evolución da poboación 1900-2001 do Instituto Galego de Estatística (en adiante, IGE), censos de poboación 1900-2001 do Instituto Nacional de Estatística (en adiante, INE) e principais series de poboación 1998-2020 (INE). Elaboración propia.

Para analizarmos a evolución da poboación galega dende 1900 até a actualidade diferenciaremos fundamentalmente 6 etapas. En primeiro lugar, entre 1900-1930 podemos observar un crecemento demográfico diferente entre as provincias occidentais e as orientais, que medran en moita menor medida. Neste sentido, as provincias atlánticas tiveron un desenvolvemento económico importante vencellado a procesos industrializadores, principalmente á pesca e á industria conserveira (Fernández Casanova, 2010). A pesar disto, a emigración foi importante nas catro provincias

galegas, sendo as máis afectadas Lugo e Ourense, que posuían unha menor capacidade económica coa que contrarrestar as altas densidades demográficas dos seus espazos rurais. O elevado crecemento vexetativo existente en toda Galiza foi o que permitiu o crecemento demográfico a pesar da alta emigración.

A segunda etapa vai dende 1930 até 1960, período no que se produce un incremento poboacional elevado. Este proceso de dinamización demográfica veu dado pola conxuntura internacional e a Guerra Civil (1936-1939). Concretamente, a crise económica internacional derivada do *crac* de 1929 fixo que a meirande parte das empresas americanas que acollían a emigración galega pecharan, aumentando o desemprego e ocasionando o feche das fronteiras por parte dos gobernos. Ademais, o comezo da Guerra Civil, e posteriormente a II Guerra Mundial (1939-1945) afondaron aínda máis na redución das emigracións, que non se comezarían a recuperar, aínda que en cifras moito menores, até a década dos anos cincuenta (Aldrey, 2006).

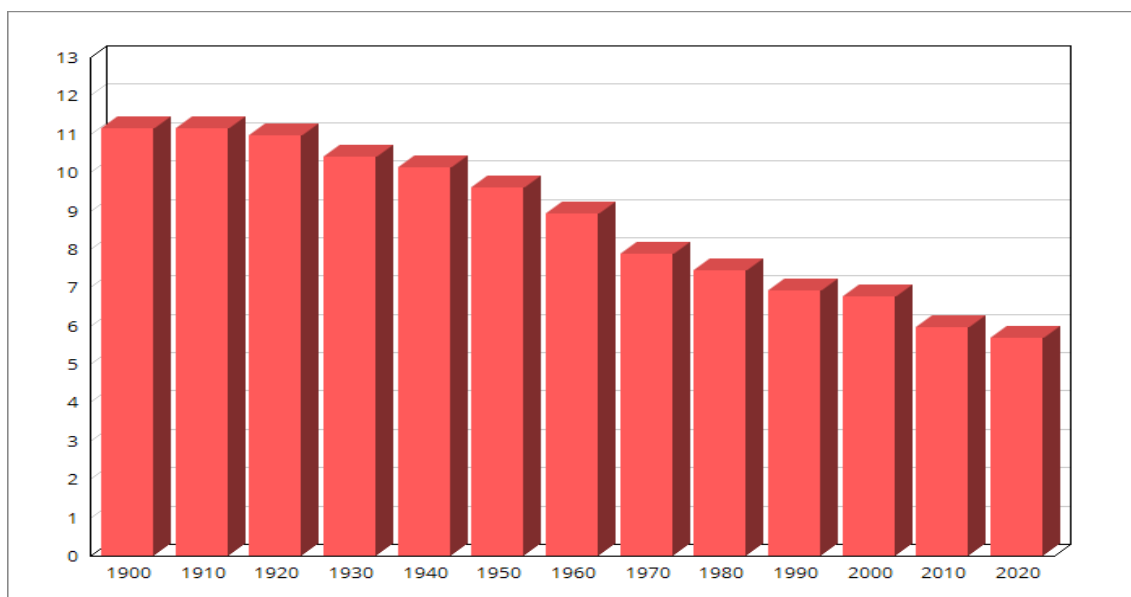
En terceiro lugar, encóntrase a etapa que vai dende 1960 a 1970, a primeira que significou en termos xerais unha perda de poboación en Galiza. A principal causa do notábel retroceso demográfico foi a emigración exterior, aínda que nesta ocasión mudou o seu destino, desprazándose principalmente cara Europa, que demandaba inxentes cantidades de traballadores de escasa cualificación (Aldrey, 2006). A reconstrución europea tras a II Guerra Mundial provocou unha abondosa creación de emprego, a cal non puido ser asumida unicamente pola forza de traballo interna autóctona, polo que se abriron fronteiras á emigración. Este feito foi aproveitado polos galegos acudindo en enormes cantidades ante a imposibilidade de encontraren emprego na súa terra, cunhas estruturas agrarias de reducida produtividade, sen modernizar e totalmente inadecuadas para inxerirse nas estruturas de mercado capitalistas (Fernández Prieto, 2000).

A cuarta etapa é a que ten lugar no decenio 1970-1980, que trouxo consigo un aumento da poboación. De novo, ó igual que ocorreu na etapa de 1930 a 1960, o repunte demográfico non estivo vencellado a unha mellora económica interna, senón que estivo causada principalmente pola recesión económica internacional derivada do petróleo en 1973. Neste contexto, aumentou o desemprego nos países desenvolvidos, coa conseguinte restrición da entrada de traballadores estranxeiros, ao que se uniu un retorno masivo de galegos que perderan o seu emprego ou que tiñan dificultades administrativas e socioeconómicas para continuaren nos países de asentamento. Porén, este aumento non foi maior debido aos fluxos migratorios cara outros lugares do Estado, concretamente Cataluña, Madrid e Euskadi (Aldrey, 2006).

A quinta etapa é a comprendida entre 1980 até o 2000, na que se pode apreciar de novo un decrecemento demográfico. Nestas dúas décadas continúa a chegada de emigrantes retornados, mais xa en cantidades moi inferiores. Ademais, en relación á estrutura demográfica e á súa evolución futura, a meirande parte das persoas que volveron a Galiza nese período foron de idades avanzadas, tras rematar ou estar próximas á fin da súa vida laboral, polo que contribuíron ao afondamento do proceso de avellentamento (Beiras e López Rodríguez, 1999).

Por último, encontraríamos a etapa que vai dende comezos do século XXI até a actualidade, na que Galiza se encontra nun proceso de estancamento demográfico, con propensión a unha redución paulatina do seu número de habitantes, a non ser que os saldos migratorios externos crezan nunha proporción maior no futuro. Neste contexto, a tendencia é á acumulación da poboación aínda máis no eixo atlántico, e en menor medida, nas cidades do interior, deixando a maior parte do territorio galego nun proceso de despoboamento cada vez máis acentuado.

Gráfico 1. Peso porcentual da poboación galega con respecto á poboación española, 1900-2020

Fonte: Evolución da poboación 1900-2001 (IGE), censos de poboación 1900-2001 (INE) e principais series de poboación 1998-2020 (INE). Elaboración propia.

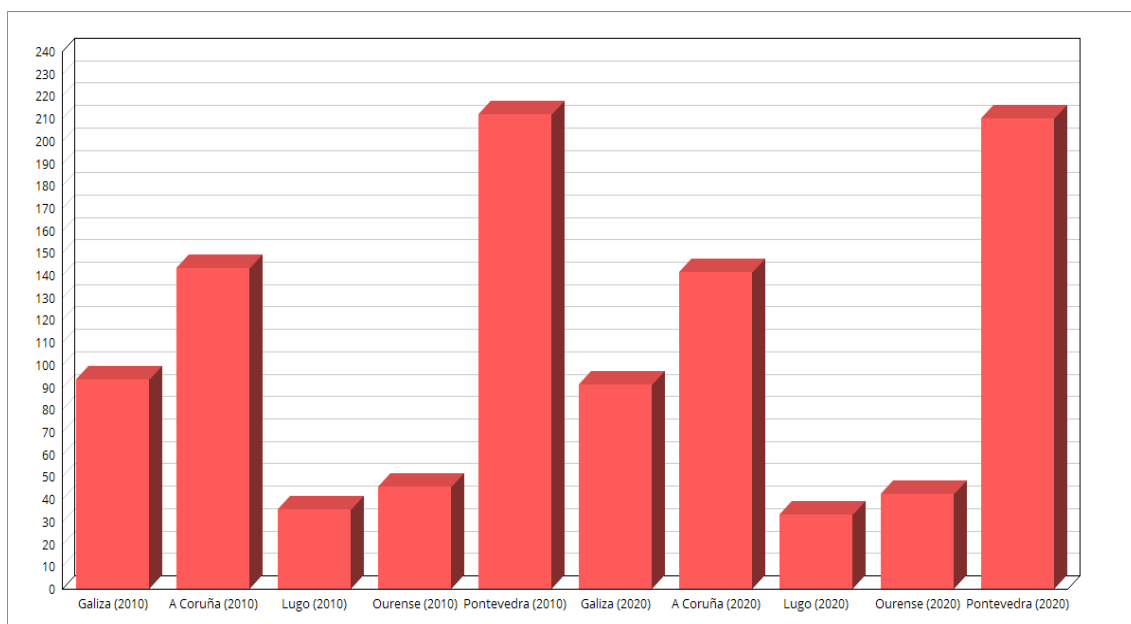
Como consecuencia do analizado e dos factores descritos, o peso demográfico de Galiza en relación ao conxunto do Estado reduciuse dende o 11,14% a comezos do século XX, até o 5,59% de 2020. Esta tendencia á baixa foi constante nos últimos 120 anos, salvo entre 1900 e 1910, cando Galiza experimentou unha leve subida no seu peso dentro do Estado, pasando de 11,14% a 11,16%. Esta importante perda de

relevancia estivo ocasionada principalmente nos saldos migratorios negativos existentes até comezos dos anos setenta, os cales incidiron directamente na perda de habitantes e indirectamente nunha redución da natalidade e nun incremento agravado do proceso de envellecemento en Galiza (González, 1999).

1.1.2 Densidades demográficas

Neste apartado analizaremos a densidade de poboación. Esta variábel é moi diferente nas provincias atlánticas, A Coruña e Pontevedra, en comparación coas provincias de Ourense e Pontevedra, poñendo de relevo unha Galiza de dúas velocidades.

Gráfico 2. Evolución das densidades demográficas en Galiza (2010-2020)

Fonte: Nomenclátor e padrón municipal de habitantes (IGE). Elaboración propia.

Como podemos observar, a tendencia é á concentración de habitantes nunha estreita franxa litoral occidental, e nas contornas das cidades de interior. Fronte a estes espazos de maior dinamización, a gran maioría do territorio galego sofre procesos de despoboamento, principalmente nas provincias de Ourense e Lugo. De feito, case o 70% dos galegos, é dicir, algo máis de un 1,8 millóns de habitantes da nosa comunidade, viven en tan só o 6% territorio de Galiza, o que sería un pouco máis de 1.800 km² (IGE).

Este proceso de concentración de poboación non é só propio de Galiza. O éxodo rural derivado dunha cada vez maior tecnificación agraria das estruturas produtivas,

orixinou unha crecente concentración de habitantes nas cidades. Estas absorberon nun primeiro momento ese fluxo de persoas, a través dunha crecente industria que se xeraba arredor das cidades e dos seus procesos de urbanización, e posteriormente, mediante a asimilación desa man de obra provinte do rural en empresas de servizos inxeridas nunha economía máis terciarizada (Vinuesa e Vidal, 1991). Deste xeito, as persoas que fican no rural adquiren as terras dos emigrantes, aumentando as explotacións e a súa produtividade con economías de escala e maior investimento en capital fixo (Boserup, 1967).

1.2 Características da estrutura demográfica galega

1.2.1 A composición por sexo

A definición dista variábel demográfica non comporta en principio gran relevancia, mais no caso de Galiza cómpre fixármonos neste indicador, xa que historicamente na comunidade galega existiu unha forte disimetría na estruturación por sexos. Neste feito contrastábel incidiron principalmente dous factores: a maior duración media da vida das mulleres galegas en relación ós homes e a forte emigración, que afectou en maior medida ós varóns (Hernández Borge, 1990).

Táboa 2. Distribución por sexo (%) da poboación de Galiza (por provincias) e España, en 1900, 1950, 2000 e 2020

	1900	1900	1950	1950	2000	2000	2020	2020
	Homes	Mulleres	Homes	Mulleres	Homes	Mulleres	Homes	Mulleres
Galiza	44,97%	55,03%	46,92%	53,08%	48,04%	51,96%	48,12%	51,88%
A Coruña	44,23%	55,77%	46,73%	53,27%	47,97%	52,03%	47,94%	52,06%
Lugo	47,36%	52,64%	48,68%	51,32%	48,57%	51,43%	48,44%	51,56%
Ourense	46,51%	53,49%	47,54%	52,46%	47,93%	52,07%	47,96%	52,04%
Pontevedra	42,18%	57,82%	45,42%	54,58%	47,95%	52,05%	48,28%	51,72%
España	48,82%	51,18%	47,90%	52,10%	48,94%	51,06%	49,01%	50,99%

Fonte: Poboación segundo idade e sexo dende 1900 ata 2001 (INE) e principais series de poboación dende 1998 (INE). Elaboración propia.

Podemos observar como a proporción de masculinidade e feminidade en Galiza, dende comezos do século XX até a actualidade foi equiparándose, alcanzando no 2020 un diferencial de tan só 3,76%. No ano 1900, o diferencial era de máis de 10 puntos porcentuais en favor das mulleres. Neste contexto, cómpre mencionar a gran relevancia da forte emigración galega a América, principalmente por homes de curta idade, o cal facilitou que existise esa enorme disimetría. Ademais, a maior duración de vida das mulleres, tanto por causas sociais, como por causas biolóxicas, tamén facía notar unha desproporción significativa en favor das mulleres. Segmentando por provincias, as do eixo atlántico, A Coruña e Pontevedra, presentaban aínda un diferencial maior que Ourense e Lugo, xa que a emigración era moito máis acusada nas provincias atlánticas, pola súa disposición xeográfica máis favorábel. Porén, no conxunto de España a situación era máis equilibrada.

1.2.2 A composición por idade

Os datos sobre as idades da poboación dun país son fundamentais para describir a súa situación. É necesario coñecer esta variábel demográfica para planificar equipamentos, e para calcular proxeccións de poboación, de necesidades escolares futuras, de abastecementos ou outros servizos. A maior utilidade da análise por idades reside no cruce destes datos con outras clasificacións, como por exemplo o sexo (Olivera e Abellán, 1997).

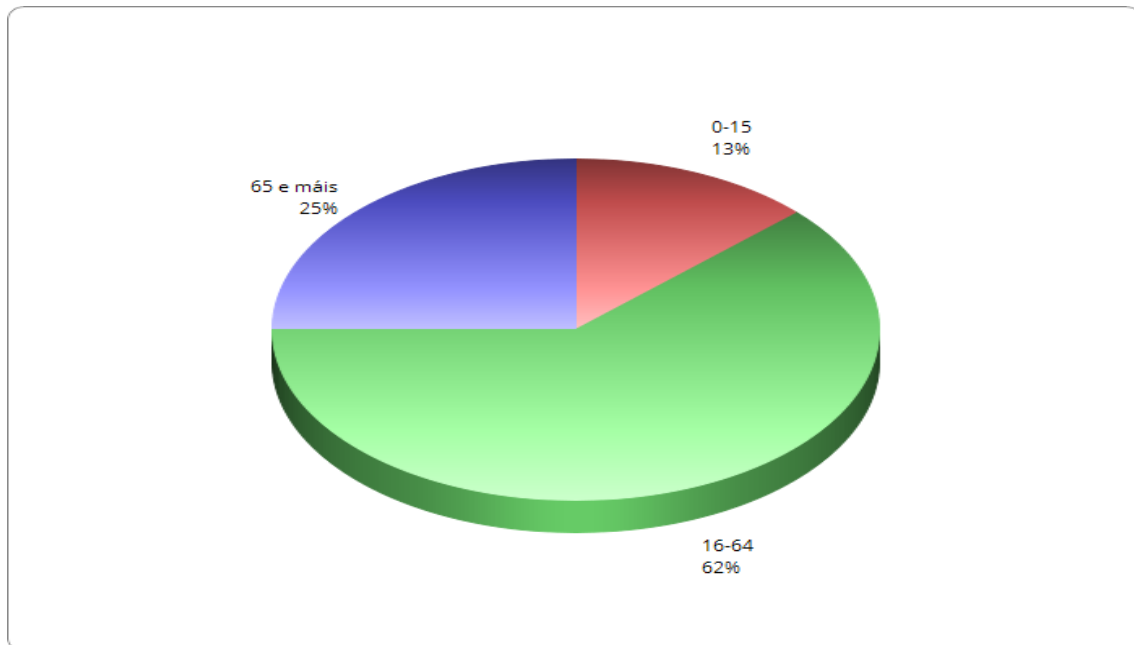
No ano 1900, a poboación menor de 16 anos en Galiza supoñía arredor do 40% do total, mentres que a poboación maior de 65 anos tan só era o 7% (INE). Durante o século XX a poboación galega foi sufrindo un fondo proceso de envellecemento, reflectido nas mudanzas das porcentaxes por franxa de idade. Este proceso foi especialmente forte entre 1960 e 2000. Deste xeito, a poboación nova menor de 16 anos pasou a supoñer no 2000 en Galiza tan só o 11,33% do total, fronte ó 30% de 1960 (INE).

Na actualidade, como nos mostra a gráfica, a situación é semellante á de fai 20 anos, aínda que si que se produciron mudanzas que son relevantes. Por unha banda, no relativo ós menores de 16 anos, houbo un lixeiro aumento da proporción. Esta subida débese fundamentalmente á provincia da Coruña, que repuntou un 4%, mentres que as demais reduciron escasamente as súas porcentaxes (INE).

A poboación en idade de traballar reduciu o seu peso demográfico, supoñendo no ano 2020 o 61,99%. Nesta franxa de idade, a redución tivo lugar en todas as

provincias galegas sen excepción. A pesar disto, continúa existindo unha maior porcentaxe nas provincias atlánticas, aínda que menor que a existente fai 20 anos.

Gráfico 3. Distribución porcentual da poboación de Galiza por grupos de idade no ano 2020

Fonte: Principais series de poboación desde 1998. Poboación por provincias e comunidades, idade (ano a ano) (IGE). Elaboración propia.

No relativo á poboación maior de 65 anos, produciuse un incremento de arredor do 3% do seu peso relativo nos últimos 20 anos. Para ver de xeito máis evidente este elevado avellentamento da sociedade galega, e como este proceso é cada vez máis acentuado, empregaremos como ferramenta de análise o índice de envellecemento, e a súa evolución nas últimas dúas décadas. Segundo o IGE, o índice de avellentamento é a relación entre a poboación maior de 64 anos e a poboación menor de 20, expresada en porcentaxe, é dicir, o número de persoas de 65 ou máis anos por cada 100 menores de 20 anos.

Entre 2000 e 2020 o índice de envellecemento galego pasou do 107,1% ó 160,4%. Porén, existe unha importante diferenza entre os varóns e as mulleres, xa que os índices son moi superiores na poboación feminina. Ademais, no canto de verse reducida esta desproporción, non fixo máis que aumentar, sendo en 2020 un 133,1% para os homes e un 189,7% para as mulleres.

Táboa 3. Evolución do índice de envellecemento (%) entre 2000 e 2020

	2000	2000	2000	2010	2010	2010	2020	2020	2020
	Homes	Mulleres	Total	Homes	Mulleres	Total	Homes	Mulleres	Total
Galiza	85,7	129,5	107,1	112,9	167,5	139,4	133,1	189,7	160,4
A Coruña	79,8	123,3	101,0	108,4	161,7	134,3	127,4	183,5	154,6
Lugo	137,2	184,9	160,7	175,9	243,7	209,1	185,5	245,1	214,7
Ourense	136,9	196,2	165,7	178,2	253,7	214,8	200,4	276,0	236,9
Pontevedra	61,0	99,0	79,5	83,4	129,5	105,6	108,5	159,1	132,7

Fonte: Índice de envellecemento 2000-2020 (IGE). Elaboración propia.

Por provincias, existe unha fenda moi grande entre A Coruña e Pontevedra, con índices menos elevados tanto para homes como para mulleres, e Lugo e Ourense, con valores moi superiores, chegando a superar ambas o 200% en 2020. No obstante, o proceso de aumento xeneralizado dos índices de avellentamento estase producindo nas catro provincias galegas a ritmos moi similares nos últimos vinte anos, xa que todas aumentaron os seus índices preto dun 50%, que foi a media da comunidade.

En síntese, a análise da composición por idade da estrutura demográfica galega mostra un proceso de envellecemento cada vez máis acusado, caracterizado por unha redución do peso da poboación en idade de traballar e unha proporción máis elevada das persoas maiores de 65 anos.

1.3 Causas do avellentamento demográfico

1.3.1 A esperanza de vida

A esperanza de vida en Galiza non deixou de aumentar nas últimas catro décadas, pasando de 75,20 anos en 1980, a 83,51 en 2019. Se facemos unha análise por provincias, podemos observar que non hai diferenzas resaltábeis entre elas.

Porén, é evidente que si que existe unha clara diferenza entre homes e mulleres, a cal se foi mantendo constante, a pesar do crecemento sostido das esperanzas de vidas en ambos sexos. A diferenza é na actualidade de pouco menos de 6 anos, sendo 80,62 para os homes e 86,31 para as mulleres. Esta desproporción ten o seu fundamento en dous factores fundamentais, segundo a Organización Mundial da Saúde.

Por unha banda, causas sociais vencelladas a traballos máis perigosos e prexudiciais en termos de saúde por parte de homes, maior consumo de alcohol, tabaco... Por outra banda, causas biolóxicas vencelladas cos xenes e hormonas femininas que permiten unha maior lonxevidade media.

Táboa 4. Evolución da esperanza de vida ao nacer en Galiza, entre 1980 e 2019

	1980	1980	1980	2000	2000	2000	2019	2019	2019
	Homes	Mulleres	Total	Homes	Mulleres	Total	Homes	Mulleres	Total
Galiza	71,98	78,24	75,20	75,61	82,88	79,29	80,62	86,31	83,51
A Coruña	71,86	78,20	75,18	75,38	82,70	79,10	80,54	86,04	83,37
Lugo	72,64	78,27	75,41	75,74	82,84	79,21	80,80	86,67	83,69
Ourense	72,91	78,19	75,58	76,28	83,57	79,90	80,56	86,63	83,57
Pontevedra	70,90	78,13	74,70	75,36	82,76	79,18	80,62	86,42	83,58

Fonte: Esperanza de vida sen limitación (IGE). Elaboración propia.

Para que fose posíbel este extraordinario incremento da esperanza de vida, foi necesario e fundamental o acceso universal ao sistema sanitario por parte da poboación, reducíndose en consonancia a mortalidade e permitindo que a poboación galega puidese desfrutar de máis anos de vida (Campillo *et al.*,1993). Non obstante, esta mesma situación tamén afondou no proceso de envellecemento, xa que o aumento da esperanza de vida contribuíu a que cada vez se acumule unha maior porcentaxe demográfica nas franxas de idade máis elevadas.

1.3.2 Movementos naturais

1.3.2.1 A natalidade

A comezos do século XX, Galiza gozaba dunha elevada natalidade. En concreto, no período 1901-1910, a taxa bruta de natalidade era de 32,8‰, cifra propia de sociedades cunha reducida evolución demográfica. En relación ao conxunto do Estado a situación era moi similar, cunha taxa bruta de natalidade un pouco maior, de 34,1‰ nas mesmas datas (López Taboada, 1996).

Durante as dúas primeiras décadas do século XX, en Galiza a natalidade foi reducíndose de xeito constante, o cal parece ter sido influenciado por un control

voluntario dos nacementos, ao non ser necesario ter tantos fillos como antes para aseguraren a supervivencia familiar e o traballo no campo (Campillo *et al.*, 1993). Posteriormente, tivo lugar un período de estabilización, entre os anos 1920-1935. Con todo, a Guerra Civil ocasionou unha drástica redución da natalidade no conxunto do Estado, e en Galiza, alcanzando unha taxa inferior ó 20‰ en 1939 (Hernández Borge, 2001).

Após a guerra, a recuperación da natalidade foi moderada e breve, de xeito que a partir de 1945 continuou o descenso, o cal se acrecentou en maior medida na década dos oitenta, alcanzando taxas inferiores ao 10‰, especialmente nas provincias de Lugo e Ourense, con poboacións moi avellentadas (Aldrey, 2006).

Táboa 5. Evolución por décadas da Taxa Bruta de Natalidade (‰) entre 1980 e 2019

	A Coruña	Lugo	Ourense	Pontevedra	Galiza	España
1980-1989	11,04	9,38	7,97	12,30	10,76	12,35
1990-1999	7,30	6,15	6,03	8,45	7,36	9,56
2000-2009	7,80	5,84	5,86	8,87	7,67	10,51
2010-2019	7,30	6,16	5,63	7,59	7,07	9,03

Fonte: Indicadores de Natalidade (INE). Elaboración propia.

Como podemos observar na táboa 5, en Galiza na actualidade a taxa bruta de natalidade presenta valores moi baixos, o 5,82‰ no ano 2019, e en constante regresión nas últimas décadas. Na segmentación por provincias, é evidente que no eixo atlántico existe un maior dinamismo demográfico, aínda que segue sendo feble, sen conseguir superar ningunha das dúas provincias occidentais a barreira do 10‰.

Na comparación co conxunto de España, é certo que existe un diferencial de case dous puntos no ano 2019, aínda que a tendencia descendente é semellante. A elevada redución da natalidade ó longo do século XX estivo fortemente influenciada polos cambios na estrutura socioeconómica galega e española (Puyol, 1987). Deste xeito, tivo lugar unha limitación voluntaria dos nacementos vencellada á promoción sociolaboral das mulleres, ó proceso de urbanización, ó aumento do nivel cultural e, por suposto, como vimos mencionando ó longo deste traballo, ó avellentamento da sociedade galega e española. Ademais, a gran emigración sufrida durante décadas, así como a perda de influencia da Igrexa Católica son factores non tan decisivos mais que tamén contribuíron a este proceso de redución da natalidade (Gil e Cabré, 1997).

1.3.2.2 A mortalidade

Nas dúas primeiras décadas do século XX, en Galiza mantéñense taxas de mortalidade moi elevadas, con 22,4‰ e 21,5‰ no primeiro e segundo decenio, respectivamente. Estes valores eran moi parellos aos da media do Estado, que se encontraban en 24,9‰ e 23,3‰. De feito, durante o século pasado, non foi até pasada a década dos corenta cando as taxas estatais conseguiron ser menores ás galegas (López Taboada, 1996).

A partir de 1920 comeza unha etapa de gran descenso da mortalidade, pasando de 21,5‰, a 9,7‰ na década dos sesenta, situándonos en valores semellantes aos dos países desenvolvidos do noso entorno, e preto da media do conxunto de España para ese período, que era de 9,4‰ (López Taboada, 1996). Entre os principais factores que fomentaron este descenso das taxas de mortalidade encóntrase o maior acceso por parte de amplos sectores sociais á sanidade pública e unha importante caída da mortalidade esóxena (Campillo *et al.*, 1993).

Durante a década 1960-1970 as taxas continuaron decrecendo, aínda que xa a uns ritmos moito menores (López Taboada, 1996). Foi na seguinte década (1970-1980) cando por primeira vez a taxa bruta de mortalidade se incrementa de xeito xeneralizado, salvo no caso de Pontevedra, debido á súa estrutura demográfica menos avellentada (Aldrey, 2006).

Táboa 6. Evolución por décadas da Taxa Bruta de Mortalidade (‰) entre 1980 e 2019

	A Coruña	Lugo	Ourense	Pontevedra	Galiza	España
1980-1989	8,84	11,90	10,27	8,05	9,23	7,92
1990-1999	9,84	13,18	12,63	8,75	10,30	8,68
2000-2009	10,26	13,87	13,68	9,04	10,74	8,64
2010-2019	10,89	14,72	14,59	9,58	11,34	8,67

Fonte: Indicadores de Mortalidade (INE). Elaboración propia.

Seguindo os datos da táboa 6, a evolución da taxa bruta de mortalidade nas últimas catro décadas foi negativa en Galiza, xa que foi aumentando os seus valores de xeito constante, chegando a superar o 11‰ na actualidade. Por provincias, existe un elevado diferencial entre A Coruña e Pontevedra, con cifras máis baixas aínda que tamén en aumento nos últimos decenios, e Ourense e Lugo, inmersas nun proceso de

envellecemento demográfico máis acusado e que, polo tanto, padecen maior mortalidade, acadando cifras de 15,37 ‰ e 14,61‰ respectivamente.

No relativo ao conxunto do Estado, no mesmo período temporal produciuse un aumento das taxas nas dúas primeiras décadas, as cales viñeron seguidas dun período de estancamento dos índices. España continua en valores inferiores a 10‰, mentres que Galiza os supera con amplitude, síntoma do seu maior avellentamento e menor dinamismo demográfico.

1.3.2.3 O saldo vexetativo

A tendencia xeral galega durante os primeiros oitenta anos do século XX foi de descenso do crecemento vexetativo. Porén, existiron dous períodos de repuntes positivos. En primeiro lugar, durante a década de 1920-1930 produciuse un crecemento do saldo vexetativo, acadando a cifra media de 9,5‰, mentres que no anterior decenio fora de tan só 6,6‰, unha subida de case tres puntos. En segundo lugar, durante as décadas comprendidas entre 1940 e 1960, acadando nesta última unha media de 9,1‰, a máis alta dos oitenta anos analizados sen ter en conta o primeiro decenio do século.

Táboa 7. Evolución do Saldo Vexetativo (‰) por décadas, entre 1901 e 1980

	A Coruña	Lugo	Ourense	Pontevedra	Galiza	España
1901-1910	11,7	9,7	7,8	11,2	10,4	9,2
1911-1920	8,1	5,1	5,0	7,3	6,6	6,4
1921-1930	11,1	7,7	8,0	9,8	9,5	10,2
1931-1940	10,2	6,5	7,1	9,0	8,5	7,1
1941-1950	9,8	6,3	8,0	9,9	8,8	8,6
1951-1960	9,8	6,4	6,6	11,6	9,1	11,3
1961-1970	9,2	3,6	4,1	11,8	8,0	12,0
1971-1980	8,2	0,1	0,9	10,8	6,8	9,9

Fonte: López Taboada (1979 e 1996). Tomada de Aldrey (2006, p 57), .

Se analizamos os valores en comparación co conxunto do Estado, podemos observar como houbo un cambio de tendencia a partir da década de 1950, xa que até ese intre Galiza mantivo valores superiores á media, salvo no caso do decenio 1921-

1930, no que España superou a Galiza por pouco máis de medio punto. Porén, a partir da década dos cincuenta, o cada vez maior avellentamento de Galiza reduciu a capacidade de reprodución da sociedade e provocou que o saldo vexetativo comezase a verse reducido, acadando valores inferiores á media estatal.

Do mesmo xeito que no resto de indicadores demográficos, na comparativa por provincias séguese a percibir unha Galiza de dúas velocidades, xa que á luz dos datos da táboa, Ourense e Lugo sofren saldos vexetativos inferiores nas oito décadas analizadas, sendo incapaces de acadar cifras similares ás das provincias do litoral atlántico. En concreto, na década 1971-1980, Lugo e Ourense están a piques de alcanzar valores negativos, mentres que Pontevedra e A Coruña teñen saldos positivos de 10,8‰ e 8,2 ‰, respectivamente.

Táboa 8. Evolución do Saldo Vexetativo (‰) por décadas, entre 1980 e 2019

	A Coruña	Lugo	Ourense	Pontevedra	Galiza	España
1980-1989	2,2	-2,51	-2,30	4,24	1,53	4,42
1990-1999	-2,54	-7,03	-6,59	-0,30	-2,94	0,88
2000-2009	-2,46	-8,03	-7,82	-0,17	-3,07	1,88
2010-2019	-3,58	-8,56	-8,96	-2,0	-4,28	0,36

Fonte: Indicadores de crecemento da poboación. Saldo vexetativo por mil habitantes provincia e comunidade (INE). Elaboración propia.

Como podemos observar na anterior táboa, desde a década 1980-1989 as provincias de Ourense e Lugo comezaron a experimentar saldos vexetativos negativos, instaurando unha tendencia que perdura até os nosos días. En canto á Coruña e Pontevedra, con situacións demográficas de menor avellentamento relativo, así como con maiores taxas de natalidade, conseguiron que esa tendencia de valores negativos non comezase até a década seguinte (1990-1999). Porén, a partir dese decenio, as catro provincias galegas sufriron saldos vexetativos negativos, sendo incapaces de mudar a inercia.

Na comparativa entre Galiza e o conxunto do Estado, a situación é similar á que ocorre coas demais variábeis demográficas, debido ao proceso de sangría demográfica e avellentamento acelerado que padece a nosa comunidade. No caso galego, dende a última década do século pasado obsérvanse saldos negativos crecentes, acadando un -4,28‰ nos últimos dez anos. Pola súa parte, España mantivo, aínda que con dificultades, valores positivos nos últimos corenta anos, sufrindo un importante declive na década de 1990-1999, baixando case 4‰ con respecto á media da década anterior.

Posteriormente, nos primeiros dez anos deste século conseguiu experimentar un lixeiro repunte dun 1‰, que non conseguiría manterse no tempo, debido ao posterior declive padecido na última década, mantendo un escaso 0,36‰. Deste xeito, o diferencial entre Galiza e o Estado no período 2010-2019 sitúase en preto do 4%, a pesar de que se reduciu con respecto a 2000-2009. Isto último non se debe a unha mellor situación da comunidade galega, senón a unha redución maior do saldo vexetativo en España.

1.3.3 Movementos migratorios

As migracións son unha característica constante da historia da humanidade. Foron especialmente relevantes no proceso de desenvolvemento económico internacional, contribuíron á evolución dos Estados e sociedades e enriqueceron de xeito extraordinario a moitas culturas e civilizacións (Abu-Warda, 2008). No caso galego, as migracións tiveron unha especial relevancia, ao ser fundamentais para definir a súa estrutura poboacional, o seu movemento natural e a súa historia demográfica (Villares, 1988).

1.3.3.1 Movementos migratorios internacionais no século XX

1.3.3.1.1 A emigración intercontinental

As estruturas da nosa sociedade, o desenvolvemento socioeconómico de Galiza, a cultura e a evolución histórica recente están fortemente vencelladas ó éxodo migratorio de milleiros de galegos cara a América nos dous últimos séculos (García, 1999).

Entre 1911 e 1930, emigraron dende Galiza con dirección a América 738.158 persoas, supoñendo un terzo da emigración española no mesmo período. Nesta mesma etapa a poboación galega supoñía arredor do 10% do conxunto do Estado polo que, en termos comparativos, os galegos emigraron tres veces máis que a media española durante eses 20 anos.

Táboa 9. Emigración transoceánica en Galiza e España (1911-2001)

	Galiza (A)	España (B)	% de A/B
1911-1920	399.569	1.778.448	29,99
1921-1930	338.589	977.145	34,65
1931-1940	56.888	391.932	14,50
1941-1950	70.977	220.627	32,17
1951-1960	219.428	499.821	43,86
1961-1970	94.519	241.115	39,20
1971-1980	11.733	44.466	26,39
1981-1990	1.828	38.656	4,73
1991-2001	411	4.816	8,53

Fonte: Para o período entre 1911-1990, Hernández Borge (2001). Para o período 1991-2001: *Anuario de Migracións 2002*. Madrid: Ministerio de Trabajo e Asuntos Sociais. Tomada de Aldrey (2006, p 65).

Durante esta etapa, a emigración era principalmente masculina, arredor do 83%, e de idade nova. Concretamente a metade tiñan entre 15 e 25 anos, o cal acrecentou fortemente a proporción de feminidade e reduciu drasticamente a capacidade reprodutiva (Hernández Borge, 1990). No relativo ós destinos, predominaron Cuba, Arxentina e Brasil, de xeito destacado, e en menor medida, Uruguai e Porto Rico (Beiras e López Rodríguez, 1999).

Tras estes dous decenios de inxentes emigracións transoceánicas, a crise económica xurdida a partir do *crac* de 1929 freou ostensiblemente o fluxo migratorio cara ós países americanos, o cal aínda se reduciu máis co comezo da Guerra Civil. Así, podemos observar como tanto entre 1931-1940 como entre 1941-1950 as cifras son moito menores ás acadadas nas anteriores décadas, sen superar en ningunha das dúas os 100.000 emigrantes. En relación con España, os números seguen sendo moi superiores ós que lle deberían corresponder a Galiza no caso de ter uns niveis de emigracións semellantes ós do conxunto do Estado. Neste sentido, a porcentaxe de emigración galega foi de 14,5% e 32,17%, moi por encima do seu peso demográfico, situado en 1940 nun 10,14%.

Non obstante, a partir do 29 de marzo de 1946 restáurase a vixencia da Lei e Regulamento da Emigración de 1924, comezando así de novo o restablecemento fluído

dos fluxos migratorios cara América (García, 1999). Este punto de inflexión supuxo que na década dos cincuenta máis de 200.000 galegos abandonasen o país dirección a América, o triplo en relación ó decenio anterior.

Neste período, moitos emigrantes galegos seguen escollendo o continente americano por motivos como a existencia dunha lingua e cultura semellantes, a presenza de familiares e coñecidos ou a presenza de institucións propias que facilitaban o desenvolvemento persoal e laboral tras a súa chegada. Ó mesmo tempo prodúcese un *boom* económico en algúns estados de América, como Venezuela, coa explotación e comercialización de petróleo, Perú co auxe do sector pesqueiro, así como o importante desenvolvemento socioeconómico en Canadá e os Estados Unidos (García, 1999). Deste xeito, cómpre resaltar que Venezuela foi o primeiro destino dos galegos durante a década dos cincuenta, seguido de Arxentina e Brasil (Aldrey, 2006), que xa tiñan unha importante tradición de emigrantes no pasado, polo que tiveron lugar gran cantidade de reagrupamentos familiares nesta segunda onda migratoria.

Ó contrario que na primeira etapa de gran emigración a comezos de século, nesta ocasión as mulleres tamén emigraron en grandes cantidades, incluso foi habitual a emigración familiar. En relación ás idades dos emigrantes, predominaron as comprendidas entre os 16 e os 64 anos, é dicir, poboación activa en busca dun emprego (Durán, 1989).

Non obstante, a partir de 1960 comezou un proceso de redución drástica da emigración ó continente americano, até chegar ós tan só 411 nos últimos dez anos do século XX, como podemos observar na táboa da emigración transoceánica. O fin da década dos anos cincuenta supuxo a fin do “soño americano” para moitos galegos que deixaron de percibir ese continente como terra de oportunidades.

1.3.3.1.2 A emigración europea

A emigración europea previa a 1960 é moi escasa e esporádica (García, 1999). Porén, tras a fin da II Guerra Mundial en 1945 os estados europeos con maior capacidade económica e industrial tiveron unha etapa de crecemento e xeración de emprego moi importante, acadando cifras próximas ó chamado pleno emprego, polo que comezaron a demandar man de obra doutros países, de aí que os galegos comezasen a escoller Europa como destino da súa emigración a partir de 1960 (Nogueira, 1977).

Ó mesmo tempo, os estados americanos comezaron a demandar fundamentalmente persoas de alta cualificación e perfil técnico para dinamizar o seu tecido produtivo e o seu desenvolvemento industrial, mentres que o perfil da demanda de man de obra en Europa era de traballadores de baixa cualificación ou que precisaban fácil aprendizaxe (García, 1999).

Táboa 10. Emigración continental asistida entre 1962 e 1980

	A Coruña	Lugo	Ourense	Pontevedra	Galiza	España
1962	1.886	1.067	4.614	2.196	9.763	65.336
1963	4.281	1.559	7.947	2.508	16.295	83.728
1964	5.513	1.868	13.051	3.224	23.656	102.146
1965	4.470	1.321	8.758	1.784	16.333	74.539
1966	4.134	1.134	6.796	1.576	13.640	56.795
1967	2.094	669	3.735	535	7.033	25.911
1968	3.213	904	7.041	982	12.140	66.669
1969	4.637	1.500	10.635	3.225	19.997	100.840
1970	6.358	1.531	9.321	4.640	21.850	97.657
1971	10.221	2.041	10.279	6.516	29.057	113.702
1972	9.717	2.122	8.846	6.516	27.201	104.134
1973	10.949	2.074	8.269	6.747	28.039	96.088
1974	8.714	1.532	4.330	4.109	18.685	50.695
1975	3.583	717	1.950	1.751	8.001	20.618
1976	2.508	391	1.231	1.231	5.361	12.124
1977	2.725	311	1.233	1.271	5.540	11.336
1978	3.407	232	1.260	1.506	6.405	11.993
1979	4.076	358	1.470	1.898	7.802	13.019
1980	4.444	255	1.441	1.901	8.041	14.065

Fonte: INE. Tomada de Aldrey (2006, p 66).

Na táboa 10 aparecen os datos da emigración a Europa dende 1962 até 1980, a través das cifras que no seu momento elaborou o Instituto Español de Emigración en relación ós emigrantes “asistidos”, é dicir, os emigrantes que seguindo as canles legais

establecidas se adscribiron aos convenios de emigración que España subscribiu con diferentes países. Deste xeito, as cifras que se amosan a continuación son fiábeis, agás para os primeiros anos, xa que aínda non funcionaban tan efectivamente os acordos asinados por España, polo que até 1965 se estima que os fluxos migratorios non rexistrados foron equivalentes á metade das emigracións (Aldrey, 2006).

No período 1962-1980 emigraron 284.839 galegos rexistrados. A provincia que máis padeceu a emigración foi a de Ourense, con 112.207 persoas que abandonaron o territorio en dirección ó continente europeo. As seguintes provincias con máis emigración foron as do eixo atlántico, concretamente 96.930 da Coruña e 54.116 de Pontevedra. Por último, Lugo foi a menos afectada, sumando un total de 21.586 emigrantes.

Entre 1962 e 1964 os emigrantes aumentaron en todas as provincias, mais entre 1965 e 1967 tivo lugar unha caída drástica, motivada, en primeiro lugar, polas dificultades económicas que padeceron os estados europeos receptores de emigrantes durante eses anos (Puyol, 1988) e, en segundo lugar, pola instauración dos Polos de Desenvolvemento nas cidades da Coruña e Vigo, que fomentaron a fixación de poboación nas mesmas (Durán, 1989).

Posteriormente, entre 1968 e 1974, orixínase un período de elevadas saídas migratorias, acadando o seu cumio no ano 1971 con 29.057 persoas. Estes fluxos migratorios víronse gravemente prexudicados polo comezo da crise económica de 1973, xa mencionada anteriormente. Deste xeito, entre 1975 e 1980 as cifras situáronse entre os 8.000 e os 5.000 emigrantes en dirección a Europa.

No relativo ó estudo por sexos, a maioría da emigración galega a Europa foron homes en idade de traballar, xa que os estados europeos estableceron limitacións burocráticas e legais á entrada de familias co obxectivo de evitar a instalación definitiva da poboación estranxeira. A emigración dos homes supuxo o 80% da emigración total, salvo nos casos de Reino Unido (46%) e Alemaña (65%), onde acudiron unha gran porcentaxe de mulleres a traballar en labores do fogar e servizo doméstico (Durán, 1989).

En canto ós destinos, entre 1960 e 1980, Suíza e Alemaña foron os principais receptores de emigrantes galegos, concretamente do 90%. O 10% restante repartiuse, fundamentalmente, entre Francia, Holanda, Reino Unido e Bélxica, nesta orde (Hernández Borge, 2001).

Os fluxos migratorios en dirección a Europa estabilizáronse entre 1980 e 1987 arredor das 8.000 persoas. No obstante, esta cifra caeu até preto dos 3.000 entre 1988

e 1992, e entre 1997 e o 2000 por debaixo de 1.000, sendo Suíza o principal destino dos galegos, xa que continuaba a ofrecer múltiples oportunidades económicas e de traballo para prosperar a finais do século XX (Aldrey, 2006).

En síntese, os efectos da masiva emigración galega son moi evidentes e afectaron de xeito crucial á composición demográfica do país, orixinando un proceso de avellentamento, descomposición estrutural por sexos en favor dun maior peso relativo das mulleres, elevado retroceso da natalidade e aumento da mortalidade. Porén, existiron tamén algúns elementos positivos, como por exemplo as remesas de divisas procedentes do estranxeiro, que foron fundamentais para o crecemento da economía galega, acadando os 7.000 millóns de dólares no período 1962-1976 (Souto, 1988).

1.3.3.2 A emigración interior no século XX

Os fluxos migratorios no interior da comunidade galega, ou ben desde o noso país cara ó resto de España non acadaron magnitudes similares á emigración internacional até a década de 1980, mais sempre existiron, fundamentalmente a partir de 1950, debido ó proceso de urbanización e industrialización de España e dalgúns enclaves galegos (A Coruña, Vigo e Ferrol), e máis acentuadamente coas limitacións migratorias a partir da crise de 1973 (Aldrey, 2006). Ademais, as cifras estatísticas dispoñíbeis só permiten unha cuantificación directa desta tipoloxía de emigración desde inicios dos sesenta (Reher e Valero, 1995).

En relación ó proceso de urbanización non debe entenderse simplemente como unha concentración de poboación e actividades non agrarias en ámbitos urbanos, senón que leva implícita unha difusión xeográfica de comportamentos, valores e sistemas de produción urbanos na meirande parte do territorio (Friedman e Wulp, 1976).

Táboa 11. Taxa de emigración provincial e do conxunto de Galiza (%) para o período 1962-2001

	A Coruña	Lugo	Ourense	Pontevedra	Galiza
Emigración á mesma provincia					
1962-1970	2,59	1,54	1,32	0,64	1,66
1971-1981	3,07	1,47	1,99	1,56	2,2
1982-1991	4,95	3,87	3,61	4,27	4,39
1992-2001	13,33	7,17	11,83	8,64	10,74
Emigración a outra provincia galega					
1962-1970	0,33	1,30	0,64	0,48	0,59
1971-1981	0,51	1,53	1,03	0,55	0,76
1982-1991	1,05	2,04	2,08	1,12	1,36
1992-2001	1,78	3,50	3,89	2,22	2,43
Emigración no interior de Galiza					
1962-1970	2,92	2,84	1,96	1,12	2,25
1971-1981	3,58	3,0	3,02	2,11	2,96
1982-1991	6,0	5,91	5,69	5,39	5,75
1992-2001	15,11	10,67	15,72	10,86	13,17
Emigración ó resto de España					
1962-1970	1,98	6,63	3,94	1,53	2,98
1971-1981	1,74	3,21	2,96	1,44	2,06
1982-1991	2,66	2,74	3,10	2,60	2,71
1992-2001	4,41	3,66	5,03	4,38	4,38
Emigración total interior					
1962-1970	4,90	9,47	5,90	2,65	5,23
1971-1981	5,32	6,21	5,98	3,55	5,02
1982-1991	8,66	8,65	8,79	7,99	8,46
1992-2001	19,52	14,33	20,75	15,24	17,55

Fonte: Estatística de Variacións Residenciais (INE) e Movementos Migratorios (IGE). Tomada de Aldrey (2006, p 69).

A emigración no interior de Galiza comezou a despegar a partir da década de 1980, coincidente coa maior intensidade do proceso de urbanización galego e a redución da emigración internacional polos efectos da crise de 1973. A emigración dirixida ó resto de España iniciou un período de aumento principalmente a partir de mediados da década de 1990, sendo até ese momento Euskadi, Barcelona, Madrid e Asturias os principais destinos. Durante as últimas dúas décadas do século XX acadaron maior relevancia Andalucía e principalmente Canarias, que supuxo case o 25% do total de emigración ó resto de España por parte de galegos, maioritariamente varóns de curta idade, que ían a traballar á construción e hostalaría do arquipélago

En contraposición coa emigración internacional, na emigración interior existe unha maior paridade no sexo das persoas que o protagonizaron, e tamén unha maior importancia da emigración familiar conxunta, polo que o 25% dos emigrantes foron menores de idade, segundo os datos do INE. Neste sentido, o saldo migratorio negativo de Galiza co resto do Estado foi moi negativo na última década do século XX, cunha perda neta de 17.483 persoas nese período (IGE), acentuando o proceso de envellecemento poboacional.

1.3.3.3 Fluxos migratorios no século XXI

Neste apartado abordaremos a análise dos saldos migratorios externos de Galiza, avaliando o impacto dos mesmos na composición demográfica actual, así como a emigración interna e os seus efectos na distribución xeográfica poboacional.

Seguindo os datos da táboa 12, podemos afirmar que nas últimas dúas décadas o saldo migratorio externo foi positivo, salvo nos anos 2013, 2014 e 2015. Porén, é evidente que existe unha gran disimetría entre o saldo co resto do Estado e o saldo estranxeiro, xa que foi este último o que permitiu de xeito xeneralizado que se obtivesen estes resultados.

Táboa 12. Saldos migratorios externos de Galiza, co resto de España e co estranxeiro (2002-2019)

Ano	Saldo migratorio co resto de España	Saldo migratorio co estranxeiro	Saldo migratorio externo
2001	-4.299	11.395	7.166
2002	-3.652	13.993	10.341
2003	-3.627	14.802	11.175
2004	-1.877	16.929	15.052
2005	93	16.752	16.845
2006	-1.438	19.039	17.601
2007	-1.336	20.919	19.583
2008	3.080	14.730	17.810
2009	4.938	5.760	10.698
2010	1.939	4.708	6.647
2011	278	4.530	4.808
2012	814	432	1.246
2013	-362	-2.471	-2.833
2014	-2.364	85	-2.279
2015	-2.154	1.380	-774
2016	-1.924	4.949	3.025
2017	-526	7.209	6.683
2018	-624	13.015	12.391
2019	-110	17.857	17.747

Fonte: Serie 1990-2019. Emigracións, Inmigracións e saldos migratorios. Galiza (IGE). Elaboración propia.

Neste período do século XXI, emigraron de Galiza, ben para outros territorios do Estado (principalmente Illas Baleares, Illas Canarias, Cataluña, Madrid, Valencia e Castela e León), ben para o estranxeiro (maiormente a Estados pertencentes á Unión Europea), 513.898 persoas. Non obstante, nesta mesma etapa viñeron a Galiza a vivir 686.830 persoas, polo que existe un saldo positivo total de 172.932 inmigrantes.

Para analizarmos se estas cifras impactaron positivamente para reducir o avellentamento da estrutura demográfica da comunidade galega, cómpre disgregar por franxas de idade estes fluxos migratorios externos.

Táboa 13. Número de emigrantes, inmigrantes e saldo migratorio externo, por franxas de idade, para o período 2001-2019

Franxa de idade	Número de emigrantes	Número de inmigrantes	Saldo migratorio externo	% do saldo migratorio externo total
<16	60.938	104.624	43.686	25,26
16-24	68.743	96.211	27.468	15,89
25-34	165.428	185.062	19.634	11,35
35-44	97.903	121.645	23.742	13,73
45-54	50.068	68.316	18.248	10,55
55-64	29.160	51.935	22.775	13,17
65 e máis	41.658	59.037	17.379	10,05

Fonte: Inmigración segundo tipo da migración, sexo e idade e Emigración segundo tipo da migración, sexo e idade (IGE). Elaboración propia.

Á luz dos datos da anterior táboa, podemos afirmar que os fluxos migratorios externos contribuíron a ralentizar e diminuír o proceso de envellecemento durante as últimas dúas décadas, xa que o 52,5% do saldo migratorio externo para ese período estivo composto por persoas dunha idade inferior ós 35 anos. A pesar disto, como puidemos analizar en apartados anteriores, os índices de avellentamento non deixaron de aumentar durante o século XXI en Galiza, pasando de 107,1% no ano 2000, a 160,4% no 2020, polo que as migracións non foron suficientes para compensar os demais factores demográficos que orixinan este proceso.

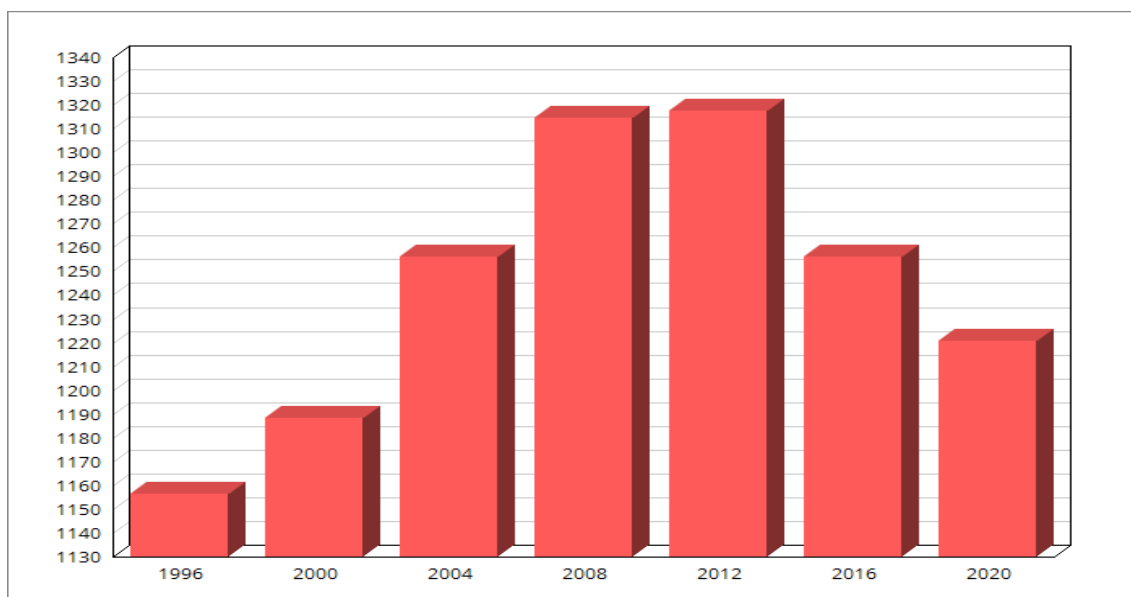
No relativo ás migracións interiores, segundo os datos do IGE, tanto os fluxos intraprovinciais como os interprovinciais amosan cifras moi reducidas, polo que o seu impacto na distribución xeográfica poboacional de Galiza é escaso. Consolídanse as provincias do eixo atlántico como as máis poboadas e de menor envellecemento, ó mesmo tempo que persisten en todo o territorio os fluxos rural-cidade, coa conseguinte acumulación demográfica en cada vez menos núcleos poboacionais.

2. Consecuencias do avellentamento demográfico na economía galega

2.1 Efectos no mercado de traballo

En liñas xerais, a través da caracterización demográfica explicada nos apartados anteriores podemos observar a tendencia a que cada vez entren menos persoas xoves ó mercado laboral, debido ós ínfimos índices de natalidade, así como a que un maior número de persoas maiores de 65 anos abandonen o devandito mercado. Estes dous factores actúan como vectores de redución da poboación activa galega, a cal se verá aínda máis mermada nos próximos anos co comezo da xubilación da xeración do *baby-boom*. Neste contexto, cómpre engadir outro factor explicativo da evolución presente e futura da poboación activa, os saldos migratorios. A maior entrada de inmigrantes en idade de traballar está axudando a compensar os saldos vexetativos negativos, mais coa redución destes fluxos como consecuencia do empeoramento da economía galega tras a crise de 2008, o proceso de caída de poboación activa viuse acelerado (De Miguel Palacios *et al.*, 2011).

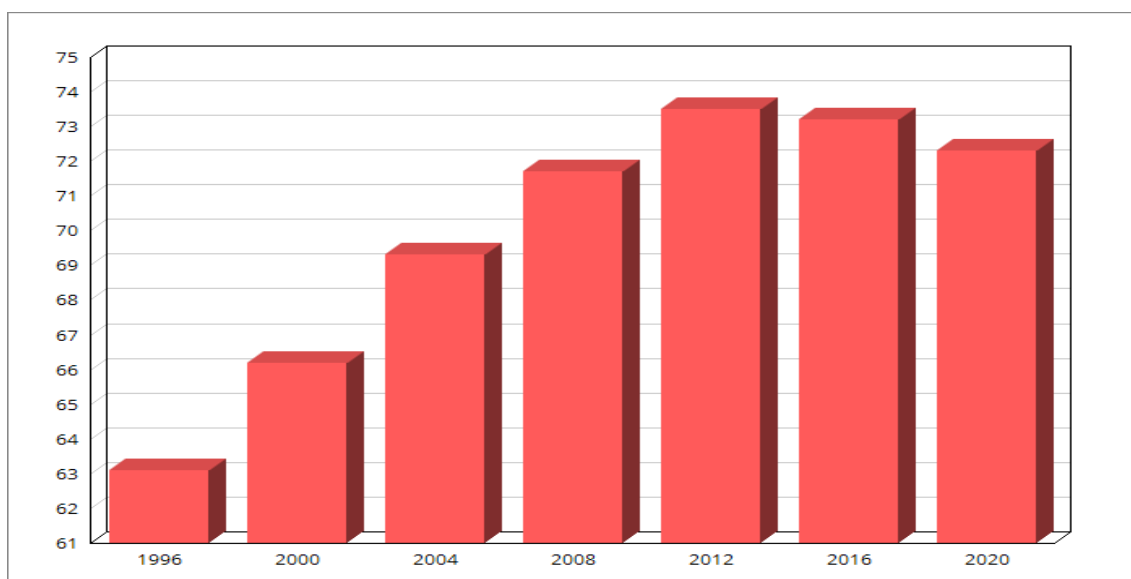
Gráfico 4. Evolución da poboación activa galega (1996-2020), en miles de persoas

Fonte: Poboación de 16 e máis anos por sexo e relación coa actividade económica (IGE).
Elaboración propia.

É evidente que a través deste gráfico podemos verificar a perda de poboación activa que padece Galiza, fundamentalmente a partir de 2012, mais que xa comezou co estancamento que tivo lugar dende 2008. Neste sentido, o avellentamento demográfico, a través dos dous factores anteriormente mencionados, contribúe fortemente a este proceso.

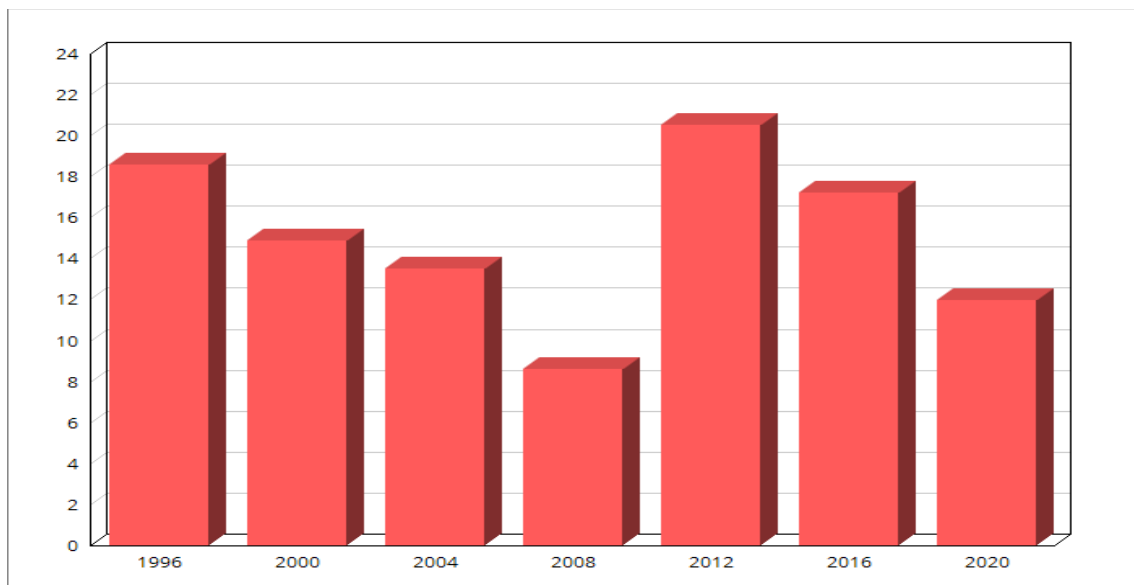
Gráfico 5. Evolución da taxa de actividade (%) en Galiza entre as persoas de 16 e 64 anos (1996-2020)

Fonte: Taxas de actividade, ocupación e paro das persoas entre 16 e 64 anos por sexo(IGE).
Elaboración propia.

A pesar da notoria perda de poboación activa, as taxas de actividade en Galiza entre as persoas de 16 a 64 anos aumentaron de xeito considerábel dende 1996 a 2012, cun posterior estancamento debido ós efectos da crise económica de 2008. Neste sentido, podemos afirmar que a redución de poboación activa non é debida a unha menor proporción de actividade entre as persoas en idade de traballar, senón ós factores derivados do gran envellecemento demográfico que padecemos.

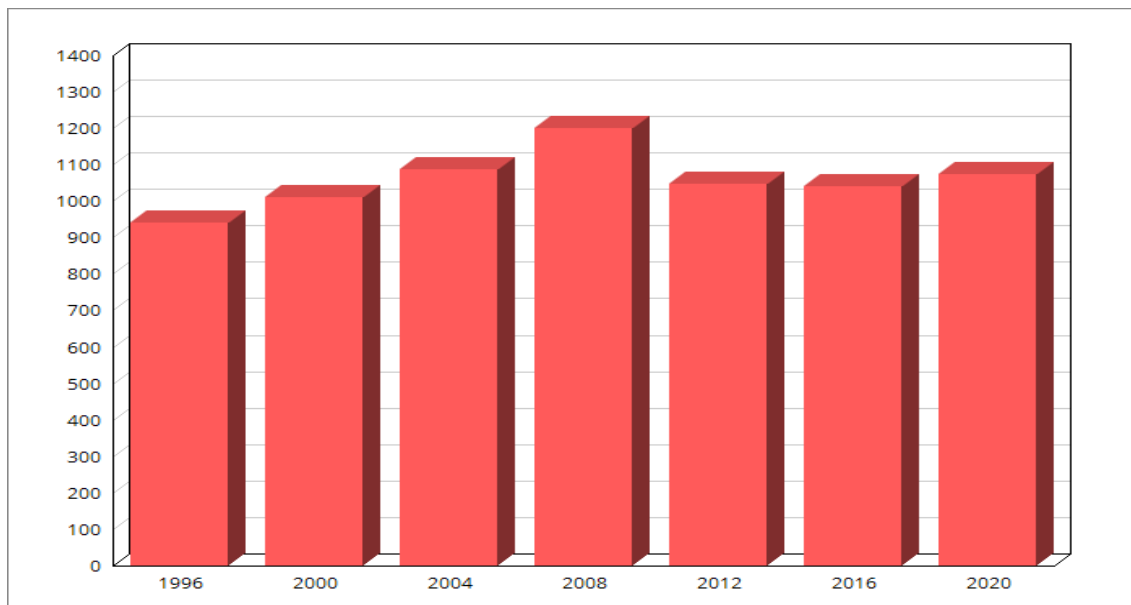
Gráfico 6. Evolución da taxa de paro (%) en Galiza entre 1996 e 2020

Fonte: Taxas de actividade, ocupación e paro por sexo (IGE). Elaboración propia.

Nos últimos 25 anos a taxa de paro pasou do 18,6% en 1996 ao 12% en 2020, aínda que esta diminución non foi lineal, xa que durante a crise económica acadáronse taxas superiores ó 20%. Porén, a pesar de que dende 2012 até 2020 a taxa se reduciu nun 8,5%, a poboación ocupada nese mesmo período non experimentou un incremento significativo, debido á caída tan importante da poboación activa neses anos, o cal dificulta enormemente a recuperación e o crecemento da economía galega.

Gráfico 7. Evolución da poboación ocupada galega (1996-2020), en miles de persoas

Fonte: Poboación de 16 e máis anos por sexo e relación coa actividade económica (IGE). Elaboración propia.

En 1996 había arredor de 940.900 persoas ocupadas en Galiza, mentres que no 2020 eran preto de 1.074.200, polo que tivo lugar un crecemento próximo ás 75.000 persoas na poboación ocupada nos últimos 25 anos. Non obstante, en 2012 había sobre 1.047.200 persoas ocupadas no país, polo que nos últimos oito anos só tivo lugar un crecemento aproximado de 27.000 persoas, a pesar de que nese mesmo período a taxa de paro diminuíu un 8,5%.

O proceso de envellecemento demográfico actúa como factor limitador do crecemento da economía, o cal se pode observar no mercado de traballo. A diminución da poboación activa lastra a capacidade para aumentar a poboación ocupada, incluso a pesar de reducirse a taxa de paro, xa que esta non consegue aumentar na mesma proporción. En Galiza, o peso da remuneración dos salarios supón o 46% do PIB, segundo o IGE, polo que a maior dificultade para aumentar en termos absolutos a poboación ocupada supón unha limitación para a economía galega, a cal no futuro precisaría un crecemento relativo dos salarios e da produtividade superior para compensar ese estancamento ou decrecemento da poboación ocupada e así conseguir manter o crecemento en termos de PIB.

De todos os xeitos, tamén existen algunhas vantaxes que a nosa comunidade debe aproveitar. Por un lado, o descenso da poboación activa podería permitir novas oportunidades laborais ás persoas máis novas, que poden adaptarse máis axilmente ós

procesos de innovación e ás novas realidades económicas emerxentes. Por outro lado, o envellecemento da poboación tamén pode ser analizado dende o punto de vista da produtividade, ó existiren autores que defenden unha relación directa entre unha maior idade e unha maior produtividade no traballo (Avolio, Waldman e McDaniel, 1990). Porén, tamén existen autores (Sturman, 2003) que argumentan que a relación directa entre maior idade e maior produtividade só existe en empregos complexos, xa que en traballos de menor dificultade, a relación entre ambos factores tería forma de U invertida, comezando a relación negativa en idades próximas ós 49 anos. No caso galego, nos últimos 20 anos a produtividade aumentou un 6,1%, mentres a proporción de poboación ocupada entre 25 e 54 anos non deixou de aumentar, pasando de 68,3% a 74,9%, e na franxa entre 55 e 64 anos tamén se incrementou de 16,4% a 21,5%, mentres que a poboación ocupada menor de 25 anos reduciuse no mesmo período un 12,8%, pasando do 30,1% no 2000, a un 17,3% en 2020. Neste sentido, si que existiu unha correlación entre maior idade e maior produtividade, mais iso non quere dicir que necesariamente o incremento da mesma fose debido a un avellentamento das persoas ocupadas.

2.2 Efectos no Gasto Público

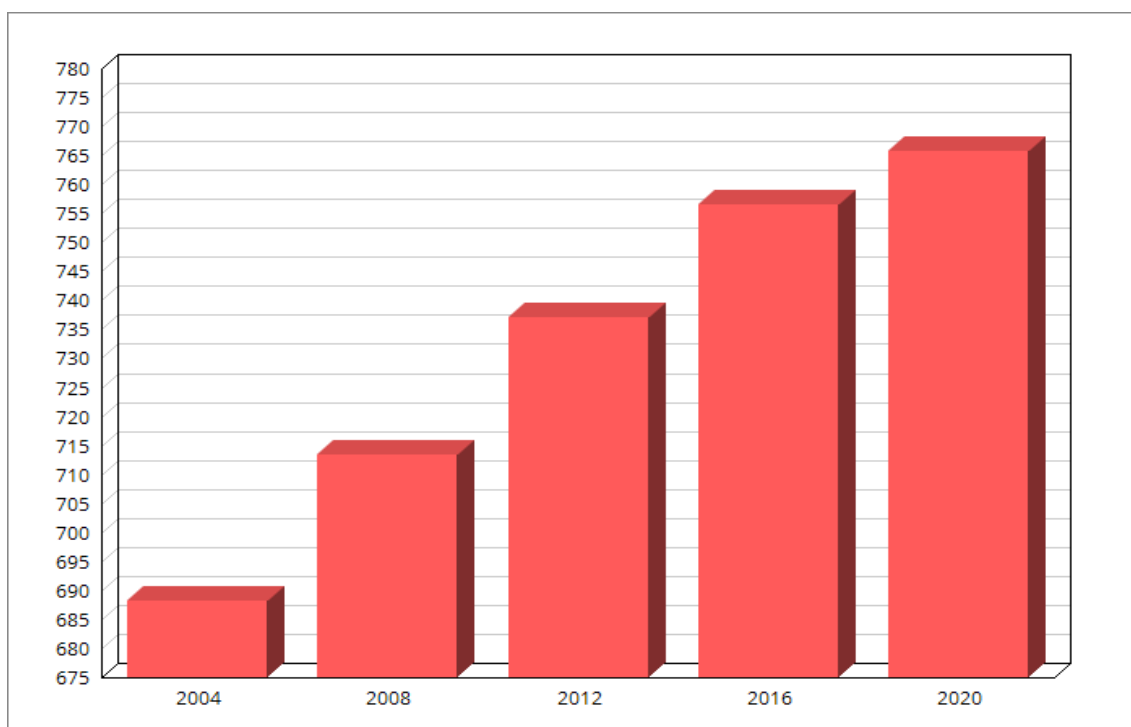
2.2.1 Sistema público de pensións

Un dos piares do Estado de benestar de España é o sistema público de pensións da Seguridade Social, o cal actúa en dous sentidos principais: proporciona ós cidadáns un mecanismo de protección social contra posíbeis continxencias futuras, e tamén funciona como instrumento de redistribución da riqueza.

Na modalidade contributiva, as prestacións económicas son de duración indefinida, xeralmente vitalicia e a súa concesión depende do cumprimento dunha serie de requisitos e da existencia dunha relación xurídica previa coa Seguridade Social. Trátase dun sistema de reparto baseado na solidariedade interxeracional, ao ser as cotizacións sociais dos traballadores e empresas en activo na actualidade as que financian o pago das pensións das xeracións precedentes, ao mesmo tempo que serven de base para determinar o cálculo da pensión futura do cotizante. Deste xeito, os perceptores de rendas do traballo renuncian a unha parte da súa remuneración para xerar un dereito de cobro futuro, polo que a modalidade contributiva é financiada dende o mundo laboral (López Golpe e Reig, 2014).

En canto á modalidade non contributiva, proporciona unha pensión ás persoas que non cumpran cos requisitos de cotización da outra modalidade e que ó mesmo tempo superen as esixencias establecidas no relativo a niveis de renda e/ou riqueza, os cales deben estar por debaixo dun limiar definido. A diferenza das contributivas, estas pensións son financiadas con cargo ós Orzamentos Xerais do Estado, polo que se trata dun sistema asistencial. A súa xestión correspóndelle ás Comunidades Autónomas, ó ser transferido o devandito servizo dende o IMSERSO, salvo no caso de Ceuta e Melilla.

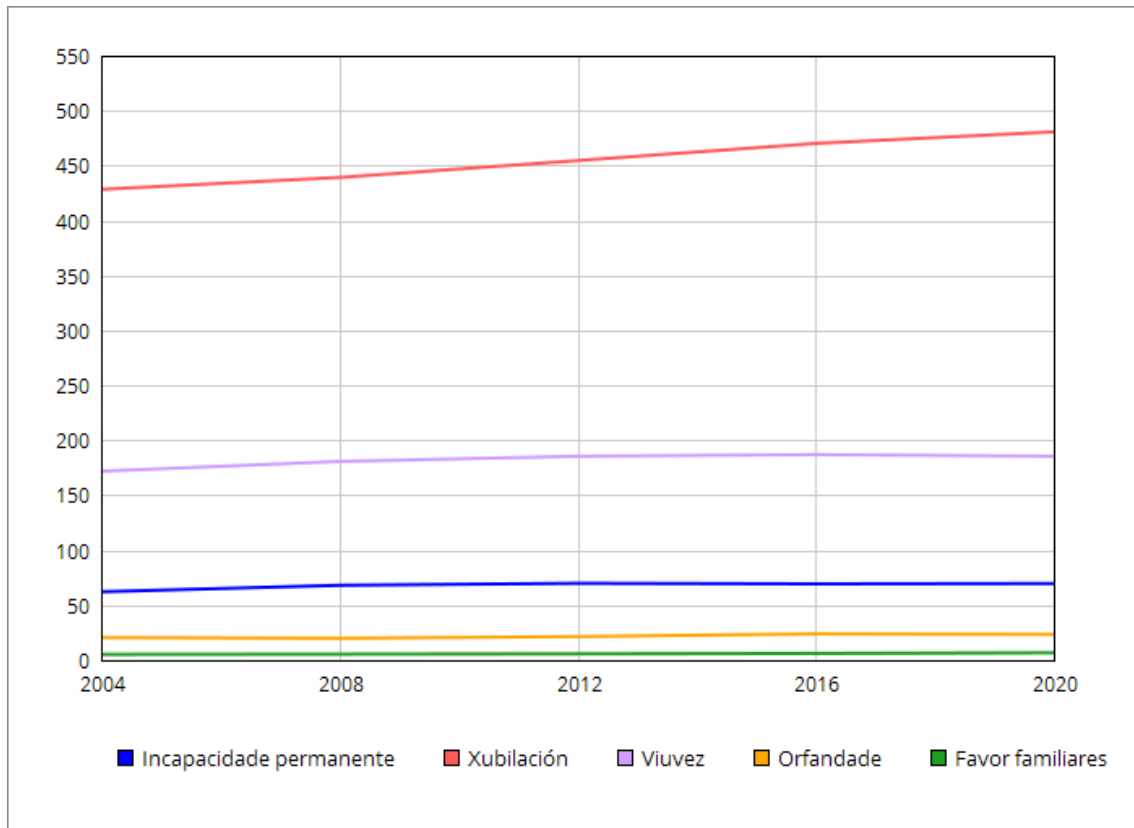
Gráfico 8. Evolución do número de pensións contributivas en Galiza (2004-2020), en miles

Fonte: Número de pensións e importe medio segundo xénero, idade e clase (IGE). Elaboración propia.

Como podemos observar, no período analizado (2004-2020) a cantidade de pensións contributivas non deixou de aumentar, o cal é principalmente debido ó importante proceso de avellentamento demográfico, xa que a maioría de pensionistas se encontran nas franxas de idade máis avanzadas.

Gráfico 9. Evolución do número de pensións contributivas en Galiza, segundo a súa tipoloxía, (2004-2020), en miles

Fonte: Número de pensións e importe medio segundo xénero, idade e clase (IGE). Elaboración propia.

Na desagregación por tipos de pensións contributivas, é evidente que podemos observar que as pensións de xubilación son as que xeran o crecemento total das mesmas, polo que se confirma que o envellecemento demográfico é unha das súas causas principais. Concretamente, as pensións de xubilación aumentaron en preto de 52.000 nos últimos 16 anos, mentres que as demais modalidades mantivéronse practicamente constantes, experimentando mudanzas mínimas.

Táboa 14. Pensións contributivas en Galiza, segundo a súa tipoloxía, número, importe medio e importe total mensual (2010-2020)

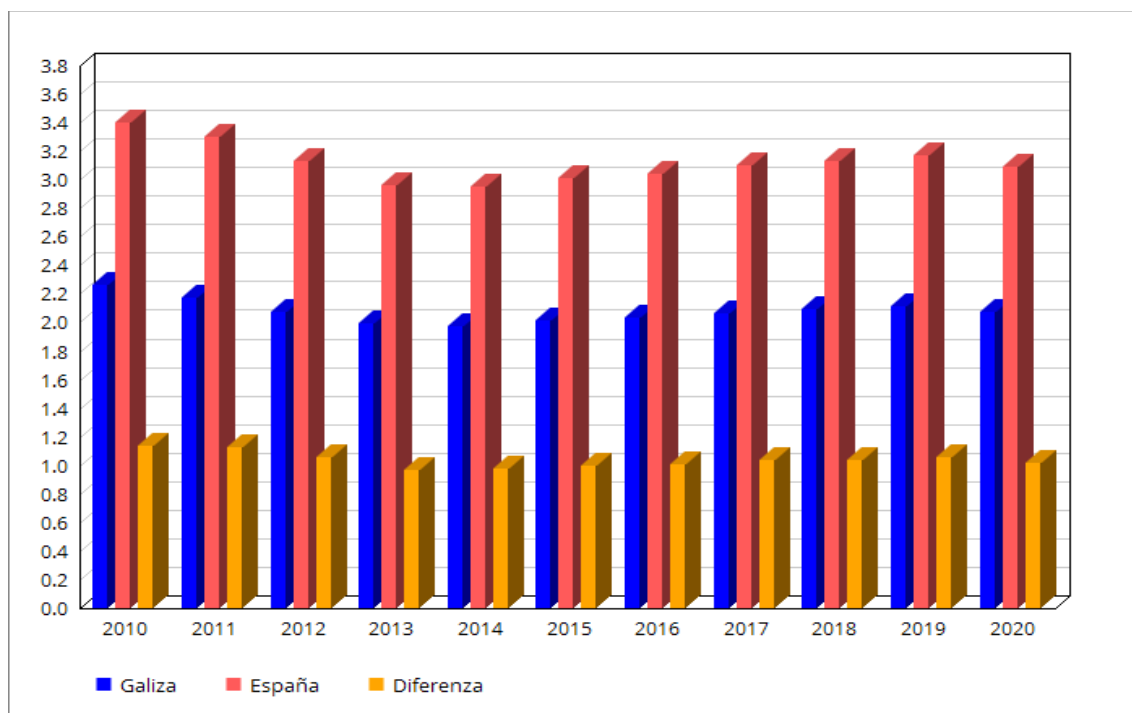
Ano	Tipoloxía de pensión contributiva	Número de pensións	Importe medio mensual	Importe total mensual
2010	Incapacidade permanente	69.503	741,03	51.503.808,09
2010	Xubilación	446.334	733,79	327.515.425,86
2010	Viuvez	183.342	482,68	88.495.516,56
2010	Orfandade	20.085	347,22	6.973.913,7
2010	Favor familiares	5.563	423,83	2.357.766,29
2010	Total	724.827	657,87	476.846.430,5
2020	Incapacidade permanente	69.695	892,54	62.205.575,3
2020	Xubilación	480.700	987,13	474.513.391
2020	Viuvez	185.481	615,91	114.239.602,71
2020	Orfandade	23.350	406,72	9.496.912
2020	Favor familiares	6.654	528,19	3.514.576,26
2020	Total	765.880	866,94	663.970.057,27

Fonte: Número de pensións e importe medio segundo xénero, idade e clase (IGE). Elaboración propia.

Tanto por número de pensións como por importe total, as pensións de xubilación son as que representan un maior custo para as finanzas da Seguridade Social. Na última década, as pensións de xubilación pasaron de constituír o 68,68% do importe total das pensións contributivas ao 71,47%, polo que o incremento foi de case 3%. Nos cinco tipos de pensión contributiva tivo lugar un incremento das tres variábeis analizadas, o cal supuxo un significativo aumento do importe total, acadando a cifra de 663.970.057,27€ mensuais. Estes importantes incrementos gardan relación directa co proceso de envellecemento da sociedade galega, xa que entre as pensións de xubilación e viuvez acumúlase a maioría do gasto, concretamente o 88,67% do total en 2020, ó tempo que o 99,99% das pensións de xubilación e o 96,25% das de viuvez son percibidas por persoas de máis de 55 anos (IGE).

Neste sentido, en relación ó conxunto da economía, no ano 2019, as pensións contributivas supuxeron o 13,97% do PIB de Galiza mentres que no Estado constituíron o 10,91% do PIB español.

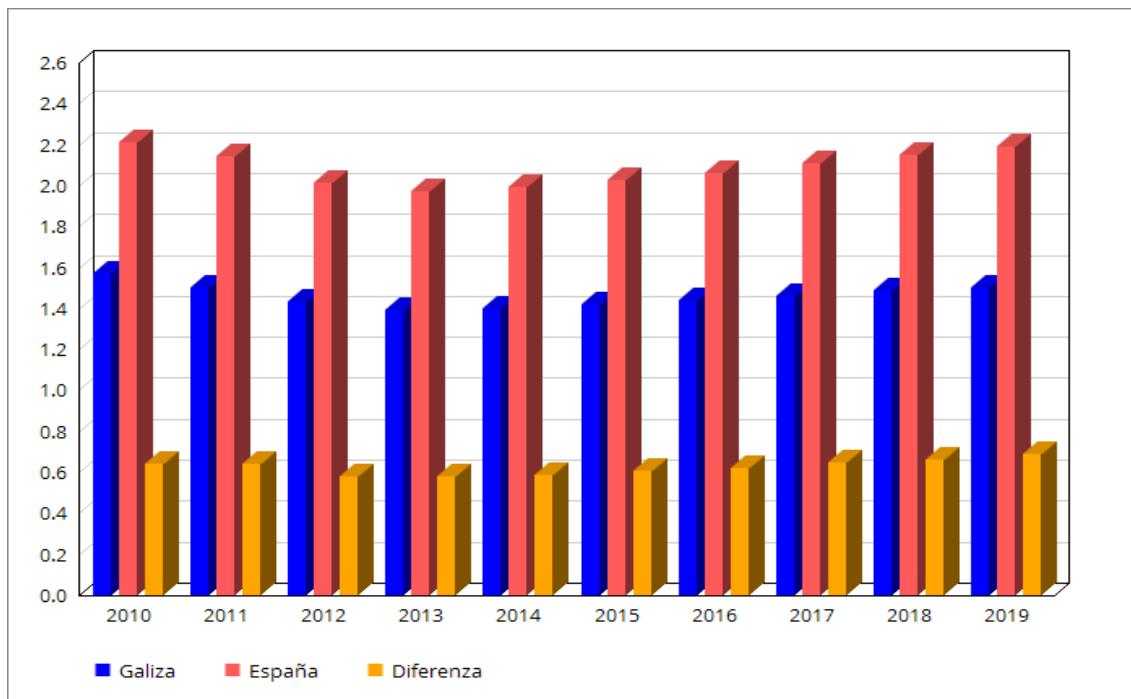
Gráfico 10. Relación entre as pensións contributivas de xubilación e os afiliados á Seguridade Social

Fonte: Afiliacións medias á Seguridade Social por sección de actividade económica e Número de pensións e importe medio segundo xénero, idade e clase (IGE). Pensións por CCAA e provincias e Afiliados medios mes por CC.AA. e provincias segundo réximes (Ministerio de Inclusión, Seguridade Social e Migracións). Elaboración propia.

Como podemos ver nesta gráfica, a relación entre as pensións contributivas de xubilación e os afiliados á Seguridade Social é máis negativa en Galiza que no conxunto do Estado. Concretamente, o diferencial en 2020 foi de 1,02. Nestes anos Galiza mantívose en valores superiores a 2, salvo en 2013 e 2014, por mor dos efectos da crise económica de 2008, mentres que as cifras do conxunto do Estado foron superiores a 3, excepto nos mesmos anos 2013 e 2014, nos que baixou levemente desa barreira. Noutras palabras, en España, por cada pensión contributiva de xubilación hai arredor de 3 afiliados, mentres que en Galiza tan só 2, o cal é sintomático da peor situación que padece a comunidade galega en relación á media estatal neste eido. Esta relación ten importancia, xa que as pensións contributivas de xubilación son o 62,76% das pensións contributivas totais en Galiza.

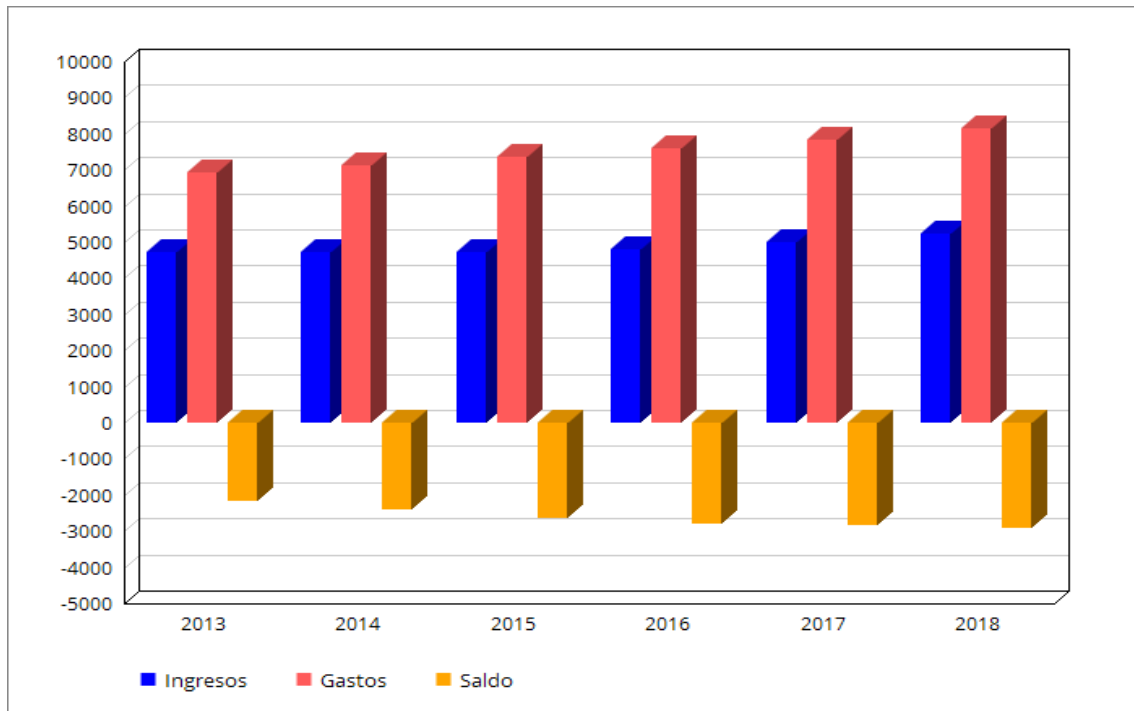
Gráfico 11. Relación entre os pensionistas totais da modalidade contributiva e os afiliados á Seguridade Social

Fonte: Afiliacións medias á Seguridade Social por sección de actividade económica e Número de pensións e importe medio segundo xénero, idade e clase (IGE). Pensións por CCAA e provincias e Afiliados medios mes por CC.AA. e provincias segundo réximes (Ministerio de Inclusión, Seguridade Social e Migracións). Elaboración propia.

En tanto que a modalidade contributiva da Seguridade Social se estrutura mediante un sistema de reparto, a relación entre afiliados e pensionistas totais desta modalidade é esencial para o balance económico-financeiro e a súa viabilidade no tempo. Seguindo os datos do gráfico 11, en 2019, en Galiza esa relación foi tan só de 1,50 afiliados por pensionista, mentres que no conxunto do Estado se situou en 2,19. Entre provincias galegas, existen diferenzas acentuadas, con valores máis próximos á media estatal para Pontevedra (1,65) e A Coruña (1,62), mentres que Ourense e Lugo sofren unha situación verdadeiramente dramática, cunha relación de 1,08 e 1,25 respectivamente, o cal significa que practicamente hai o mesmo número de pensionistas da modalidade contributiva (inclúe xubilación, viuvez, orfandade e favor familiares) que afiliados á Seguridade Social nesas dúas provincias galegas.

Gráfico 12. Ingresos e gastos do sistema contributivo da Seguridade Social en Galiza (en millóns de €)

Fonte: Ministerio de Inclusión, Seguridade Social e Migracións. Elaboración propia.

Á luz dos datos, podemos afirmar que o desequilibrio entre ingresos e gastos é cada vez maior, polo que a sustentabilidade do sistema está en perigo se a tendencia non muda. A situación galega é aínda máis preocupante que a do conxunto do Estado, xa que sendo o 5,69% da poboación total, Galiza constitúe o 12,36% do saldo negativo total da modalidade contributiva para 2018, porcentaxe que se mantén arredor deses valores para todos os anos do período analizado. Neste sentido, é evidente que o maior diferencial negativo da comunidade galega en relación á media española se debe a un maior avellentamento demográfico, que inflúe negativamente no equilibrio financeiro entre ingresos e gastos.

No relativo á modalidade non contributiva da Seguridade Social, a súa repercusión económica é menor, como podemos observar na táboa 15 para o período 2016-2019.

Táboa 15. Número de pensións non contributivas, gasto total e porcentaxe en relación ó PIB, en Galiza e España (2016-2019)

Ano	Concepto	Galiza	España
2016	Pensións	40.871	455.077
2016	Gasto total pensións (millón de €)	215	2.390,7
2016	% do PIB	0,37	0,21
2017	Pensións	39.564	454.678
2017	Gasto total pensións (millón de €)	210	2.404
2017	% do PIB	0,34	0,21
2018	Pensións	38.802	451.780
2018	Gasto total pensións (millón de €)	210	2.465
2018	% do PIB	0,34	0,21
2019	Pensións	38.511	452.157
2019	Gasto total pensións (millón de €)	216,2	2.552
2019	% do PIB	0,34	0,21

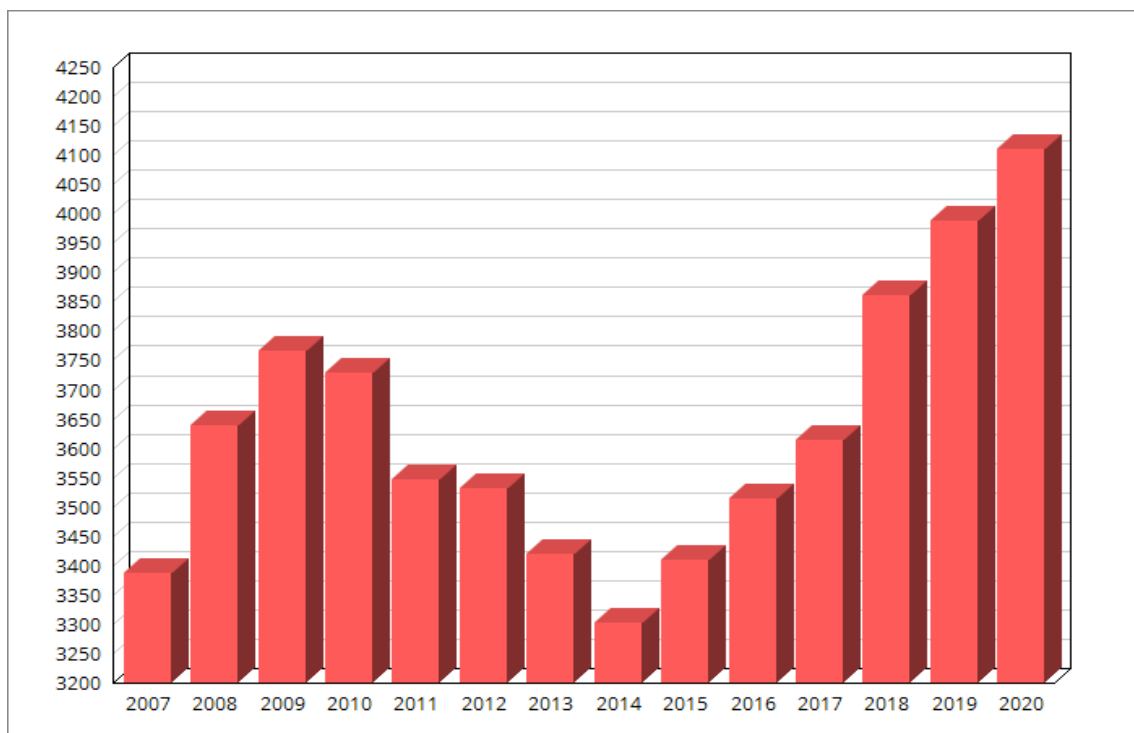
Fonte: Ministerio de Inclusión, Seguridade Social e Migracións, Ministerio de Facenda e Instituto Nacional de Estatística (INE). Elaboración propia.

En síntese, os desequilibrios do sistema público de pensións non se reducen á conxuntura económica e os seus efectos no mercado de traballo. O avellentamento demográfico, que de manterse a tendencia se intensificará no medio prazo, é o principal factor que dificulta a sustentabilidade futura deste sistema. A realidade poboacional de Galiza anticipa a dinámica do conxunto do Estado, e valida a reflexión da necesidade de planificar reformas que garantan a viabilidade ó longo do tempo, para así cumprir efectivamente coa súa finalidade principal: a aportación de rendas suficientes que permitan gozar dun nivel de vida digno ás persoas tras finalizar a súa etapa laboral (Meixide *et al.*, 2020).

2.2.2 Sanidade

A sanidade pública é un dos piares fundamentais do Estado do Benestar. Neste sentido, para analizarmos o gasto público en sanidade temos que ter en conta que en España arredor do 92,6% deste gasto é efectuado polas comunidades autónomas (no caso concreto de Galiza, dende 1991). O restante gasto público sanitario correspóndelle ás mutualidades dos funcionarios (3,2%), ao Sistema da Seguridade Social (2,4%), ás corporacións locais (0,9%) e á Administración central do Estado (0,9%) (Meixide *et al.*, 2020).

Gráfico 13. Evolución do gasto público sanitario en Galiza, 2008-2020, en millóns de €

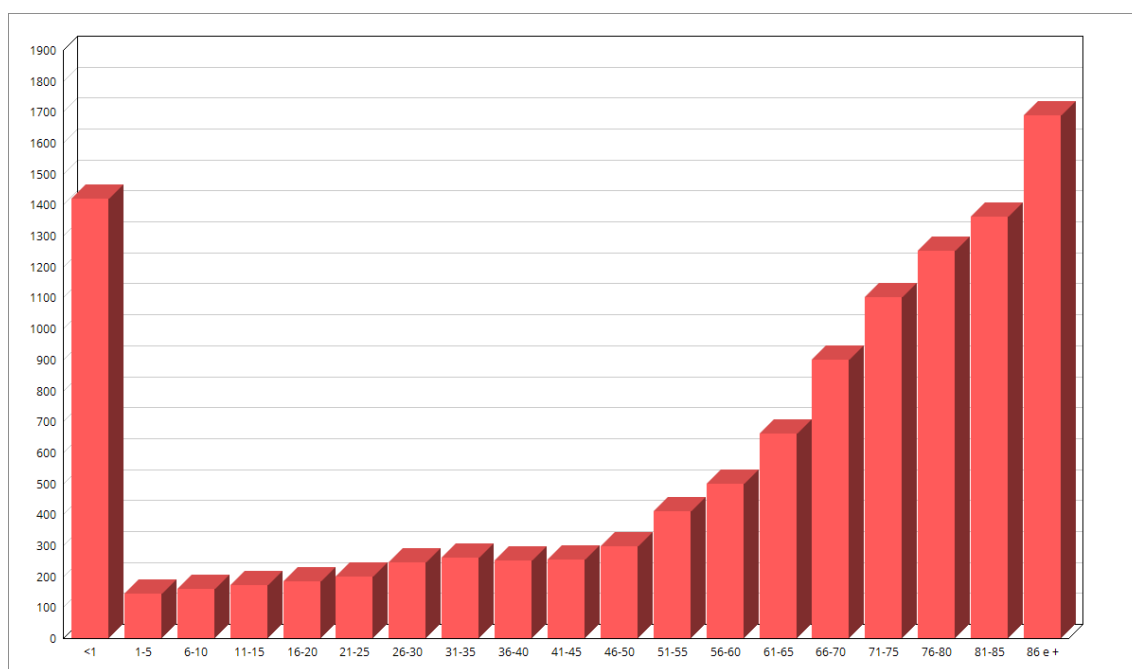
Fonte: Orzamentos da Xunta de Galicia entre 2007 e 2020. Elaboración propia.

Seguindo os datos da presente gráfica, a evolución do gasto sanitario público en Galiza, sufriu unha importante caída tras a crise económica de 2008, comezando a recuperase a partir do ano 2014. Nese sentido, a evolución do gasto medio das demais Comunidades Autónomas do Estado foi semellante, aínda que a recuperación do gasto sanitario en Galiza foi menor en termos relativos que a da media española (Meixide *et al.*, 2020).

Non obstante, para o ano 2019, o gasto sanitario público da Comunidade Autónoma de Galiza supuxo arredor do 6,6% do seu PIB, mentres que a media do Estado foi do 5,6%. Ademais, analizando o gasto por habitante, Galiza gastou 1.568€ por habitante, mentres que a media se situou en 1.486€, polo que tanto en relación ó PIB, como por habitante, o gasto en sanidade da comunidade galega é superior ó conxunto do Estado, a pesar da menor recuperación do gasto tras a crise (Rodríguez Blas, 2021).

A partir do traballo titulado *Gasto sanitario y envejecimiento de la población en España*, analizaremos o gasto sanitario medio por franxas de idade, para así poder constatar os efectos do avellentamento demográfico en relación ós custos de funcionamento do sistema público de saúde. A pesar de que o devandito estudo se refire ó conxunto de España, e non a Galiza en particular, os datos serven igualmente, xa que permiten coñecer a relación existente entre o gasto sanitario e a idade dos beneficiarios. Dentro do gasto sanitario total, diferenciaremos o gasto en asistencia hospitalaria e cirurxía maior ambulatoria, o gasto en asistencia primaria e o gasto farmacéutico.

Gráfico 14. Gasto medio anual hospitalario e en cirurxía maior por franxas de idade en España, 1999 (en €)

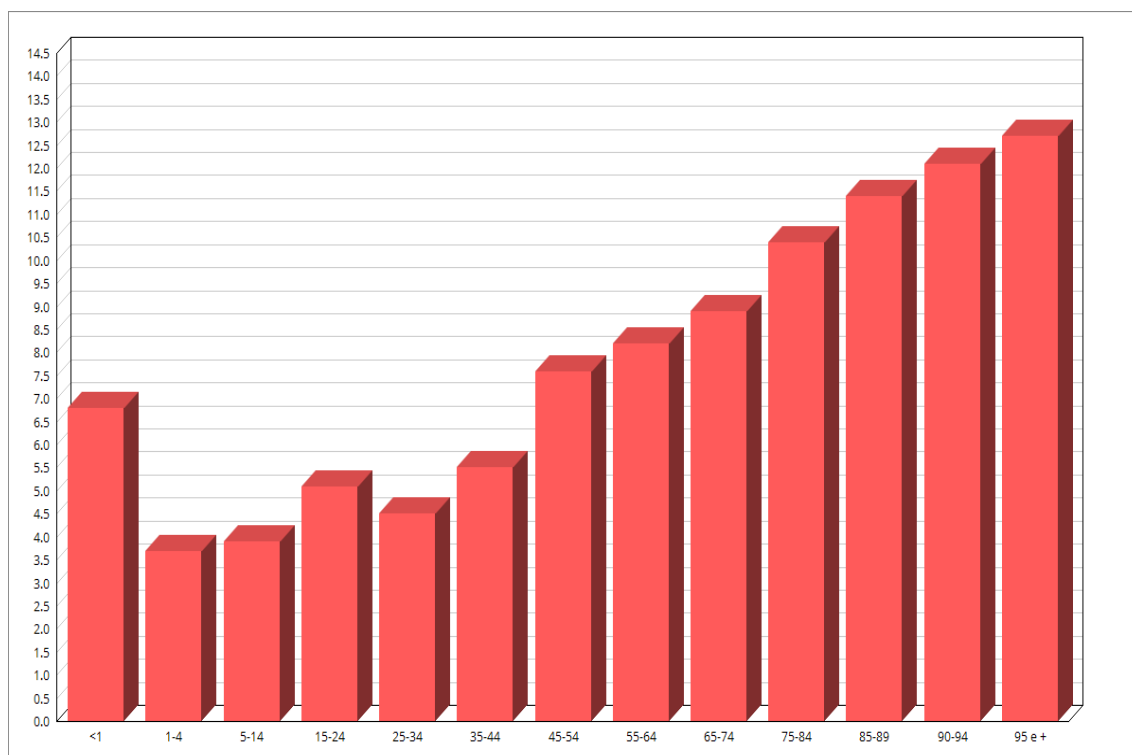
Fonte: Ahn, Herce e Alonso (2003, p.46). Elaboración propia.

Como podemos observar no gráfico, ademais da franxa de menos dun ano, onde se concentra un elevado gasto debido ós grandes coidados que precisa unha persoa nos primeiros meses de vida, o maior gasto hospitalario concéntrase principalmente nas

franxas de maior idade, comezando a elevarse a cifras importantes e dunha maneira constante a partir dos 51 anos, polo que é evidente que o envellecemento demográfico aumenta o gasto hospitalario e en cirurxía maior.

Os datos de gasto hospitalario aportados neste gráfico, referidos ó conxunto do Estado, están na mesma dirección que as cifras de estadías medias hospitalarias para o ano 2019 en Galiza, xa que como veremos a continuación, as franxas de idades con maiores estadías medias son as mesmas que levan asociado un maior gasto hospitalario no anterior gráfico.

Gráfico 15. Estadía media hospitalaria dos enfermos dados de alta en Galiza durante o 2019, por franxas de idade (en días)

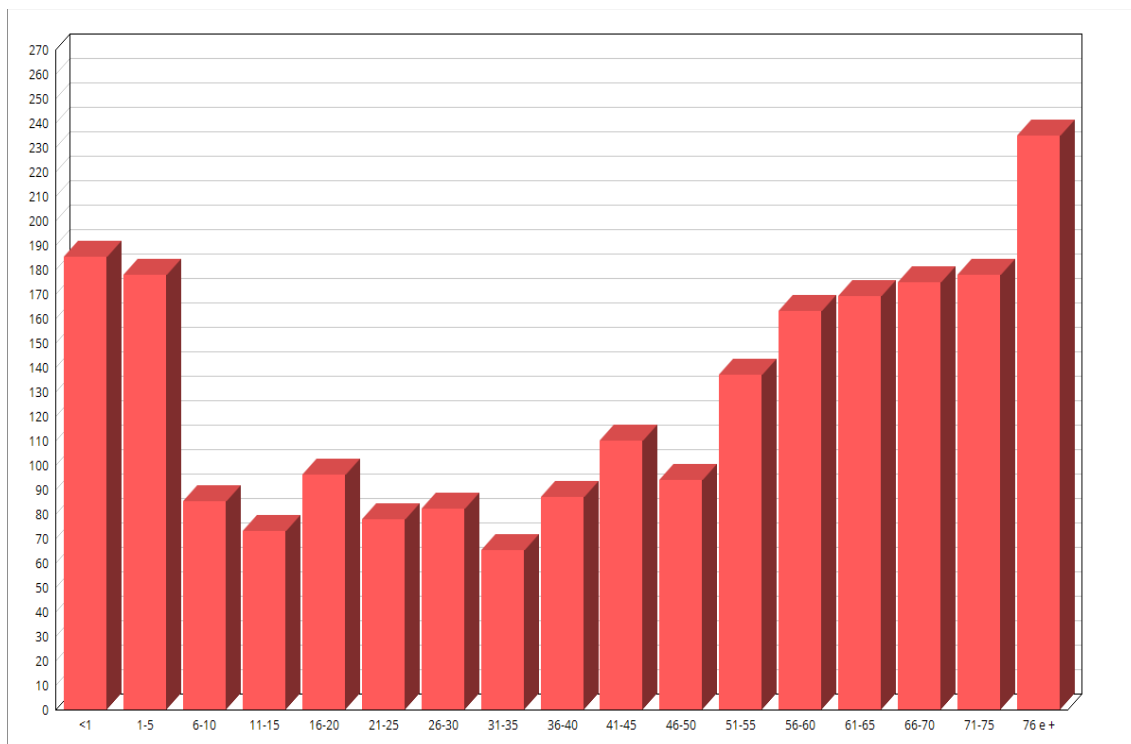
Fonte: Estadía media dos enfermos dados de alta por provincia de residencia, sexo e grupos de idade (IGE). Elaboración propia.

Seguindo as cifras do gráfico, a estadía media hospitalaria, salvo para a franxa de menos dun ano, que ofrece cifras elevadas, concretamente de 6,8 días, mantense entre 3,7 e 5,5 días na franxa de 1 a 44 anos. Porén, a partir do grupo de idade de entre 45 e 54 anos, a estadía media comeza a elevarse de xeito considerábel, tendencia que se mantén a alza en todas franxas posteriores, alcanzando a cifra máis alta nos maiores de 95, cunha media de 12,7 días.

No relativo á asistencia primaria, como podemos observar no seguinte gráfico, a distribución do gasto por idades é semellante á analizada anteriormente na atención

hospitalaria, aínda que con algunhas diferenzas, xa que se trata dunha tipoloxía de asistencia médica na que, polo xeral, a gravidade das enfermidades tratadas é menor, sendo moitas destas doenzas non asociadas á idade senón a outro tipo de factores.

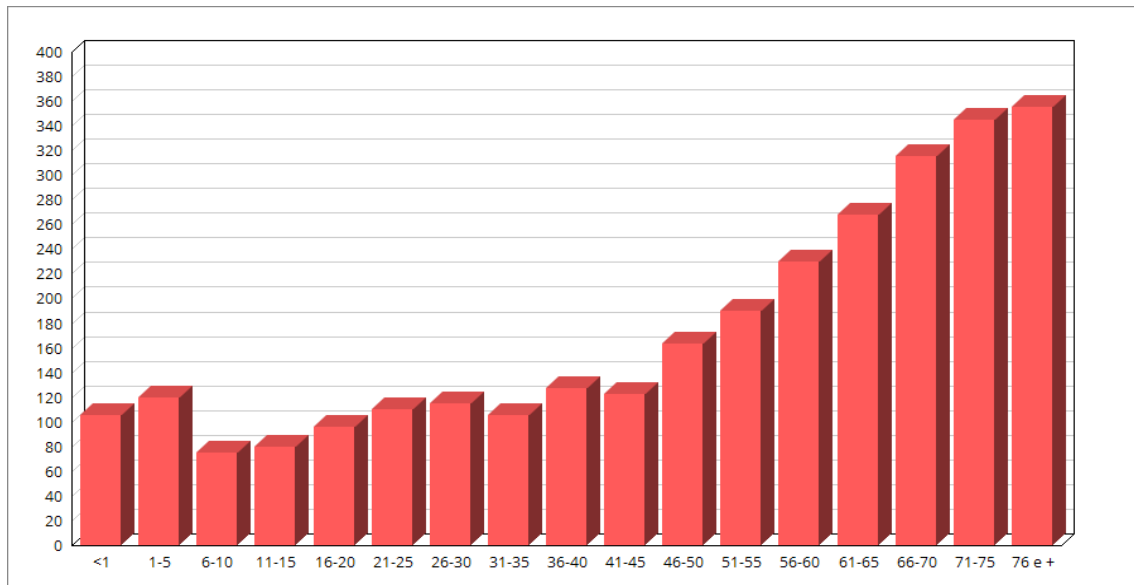
Gráfico 16. Gasto medio anual en asistencia primaria por franxas de idade en España, 1999 (en €)

Fonte: Ahn, Herce e Alonso (2003, p.49). Elaboración propia.

Á luz destes datos, é evidente que o maior gasto en asistencia primaria se concentra nos primeiros cinco anos de vida e dos 51 anos en adiante, sendo os grupos de idade situados entre os 6 e os 50 anos os que menos gasto medio reportan. Neste sentido, é evidente que o avellentamento demográfico orixina un maior custo medio da asistencia primaria por persoa, xa que a maioría da poboación se concentra nas franxas de maior gasto, é dicir, nos maiores de 50 anos. Non obstante, unha sociedade envellecida e con baixa natalidade como é a galega compensa unha pequena parte dese aumento do gasto debido a que só unha reducida proporción da poboación se encontra en idades inferiores ós 5 anos, nas cales o custo medio tamén é elevado.

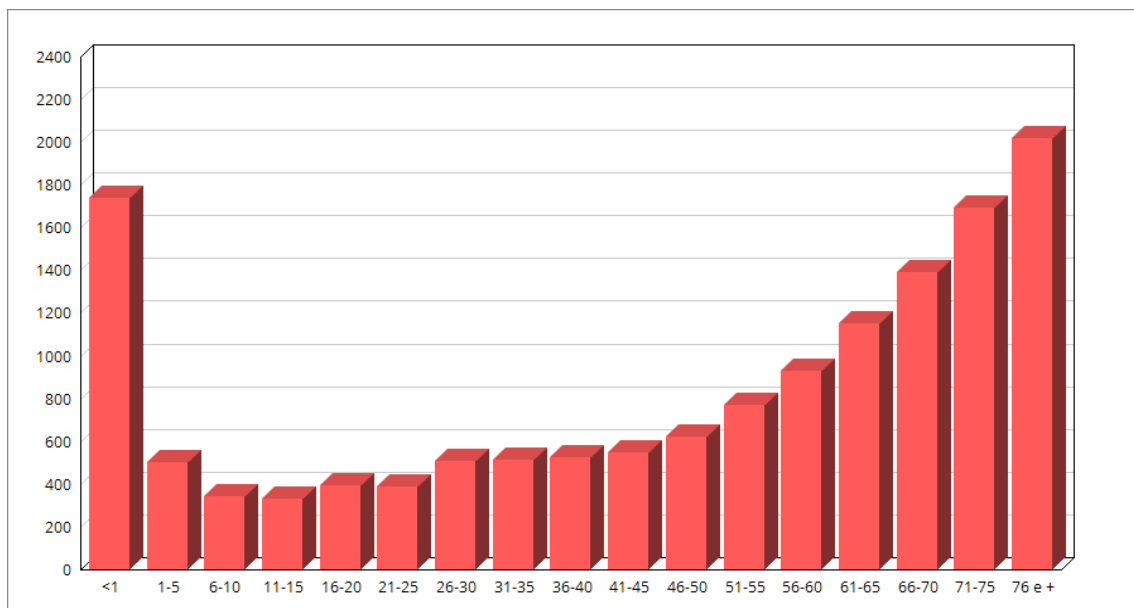
Gráfico 17. Gasto medio anual en farmacia por franxas de idade en España, 1999 (en €)

Fonte: Ahn, Herce e Alonso (2003, p.51). Elaboración propia.

Tal e como reflicten os datos do presente gráfico, o gasto farmacolóxico mantense contido até os 45 anos. A partir desta franxa comeza a elevarse fortemente, acadando valores que multiplican incluso por tres e por catro ós dos grupos de idade máis nova.

Gráfico 18. Gasto sanitario medio total por franxas de idade en España, 1999 (en €)

Fonte: Ahn, Herce, e Alonso (2003, p.52). Elaboración propia.

Seguindo os datos amosados neste gráfico, podemos concluír que o gasto sanitario medio aumenta de xeito moi relevante a partir dos 51 anos, e en idades inferiores ó ano. Entre 1 e 50 anos o custo medio non sofre importantes diferenzas entre franxas de idade.

Atendendo á maioría de estudos existentes, o gasto sanitario tende a concentrarse no último ano de vida do paciente, independentemente de que sexa cal for a idade de falecemento. Neste sentido, é evidente a relación entre o gasto en saúde e a idade, xa que a maior idade dunha persoa, maior probabilidade de que se encontre nese último ano. Ademais, estes estudos constatan que entre os factores que determinan o gasto sanitario tamén se encontra a calidade do sistema ou a cobertura sanitaria, polo que non consideran que o envellecemento sexa un factor suficiente por si só para ameazar a sustentabilidade do sistema público sanitario en Galiza (Casado *et al.*, 2009).

En definitiva, a estrutura poboacional forma parte dos determinantes do gasto sanitario. Deste xeito, os estudos referenciados amosan que existe unha gran correlación entre o consumo de saúde pública e a idade dos beneficiarios, detectándose un incremento da mesma a partir dos 51 anos, a cal se acentúa aínda máis tras os 64, e posteriormente, unha última agudización a partir dos 75 anos (De Miguel Palacios *et al.*, 2011).

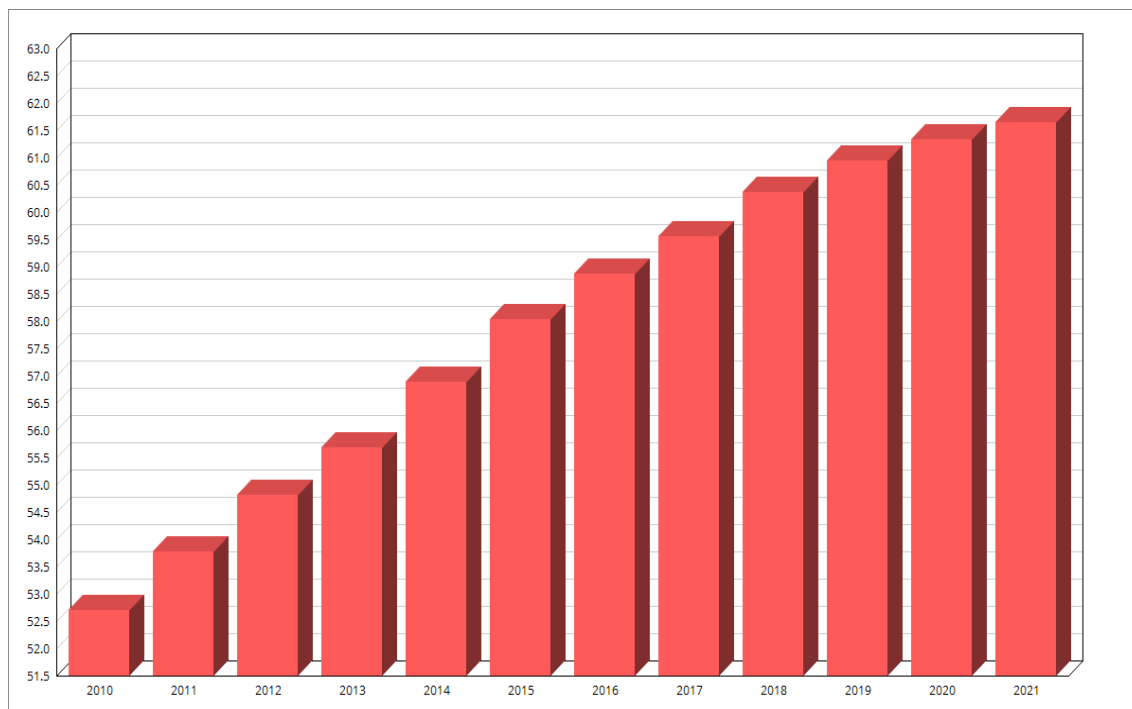
2.2.3 Servizos sociais asociados á dependencia

As necesidades de atención sociosanitaria aumentan coa idade, xa que unha porcentaxe importante de persoas maiores de 65 anos padecen algunha discapacidade para poderen realizar actividades esenciais da vida diaria, necesitando axuda para o desenvolvemento normal das súas vidas, o cal ocasiona elevados custos socioeconómicos (De Miguel Palacios *et al.*, 2011).

En Galiza no ano 2020, o 25,45% da poboación superaba os 65 anos, segundo datos do IGE, polo que existe unha importante porcentaxe da sociedade galega que precisa de atención, xa que non goza da autonomía suficiente para poder desenvolverse por si mesma. Neste sentido, segundo os datos reportados na *Enquisa de condicións de vida das familias* do ano 2009, no 25% dos fogares galegos vive como mínimo unha persoa maior de 65 anos, o 20,8% da totalidade de fogares de Galiza está integrado exclusivamente por persoas de máis de 65 anos e nun 30% dos fogares o sustentador principal ten máis de 65 anos.

A atención destas persoas maiores en Galiza estivo historicamente vencellada ó coidado no seo das familias, realizándose principalmente por mulleres con idades entre os 40 e os 64 anos, instaurándose o que se coñece como axuda informal. Non obstante, a cada vez maior incorporación da muller ó mercado laboral diminuíu o tempo dispoñíbel para o coidado das persoas dependentes, polo que as necesidades de externalización familiar da atención e coidado creceron de xeito exponencial nos últimos anos. Neste contexto, aínda que a participación das administracións públicas nos coidados desas persoas segue a ser reducida, dende a aprobación da Lei 39/2006, de 14 de decembro, de Promoción da Autonomía Persoal e Atención ás persoas en situación de dependencia, a súa incidencia está en aumento, xa que a lei establece que aquelas persoas que teñen problemas para a realización autónoma das actividades esenciais da vida diaria teñen dereito a recibir asistencia pública (De Miguel Palacios *et al.*, 2011).

Gráfico 19. Evolución da taxa de dependencia (%) en Galiza (2010-2021)

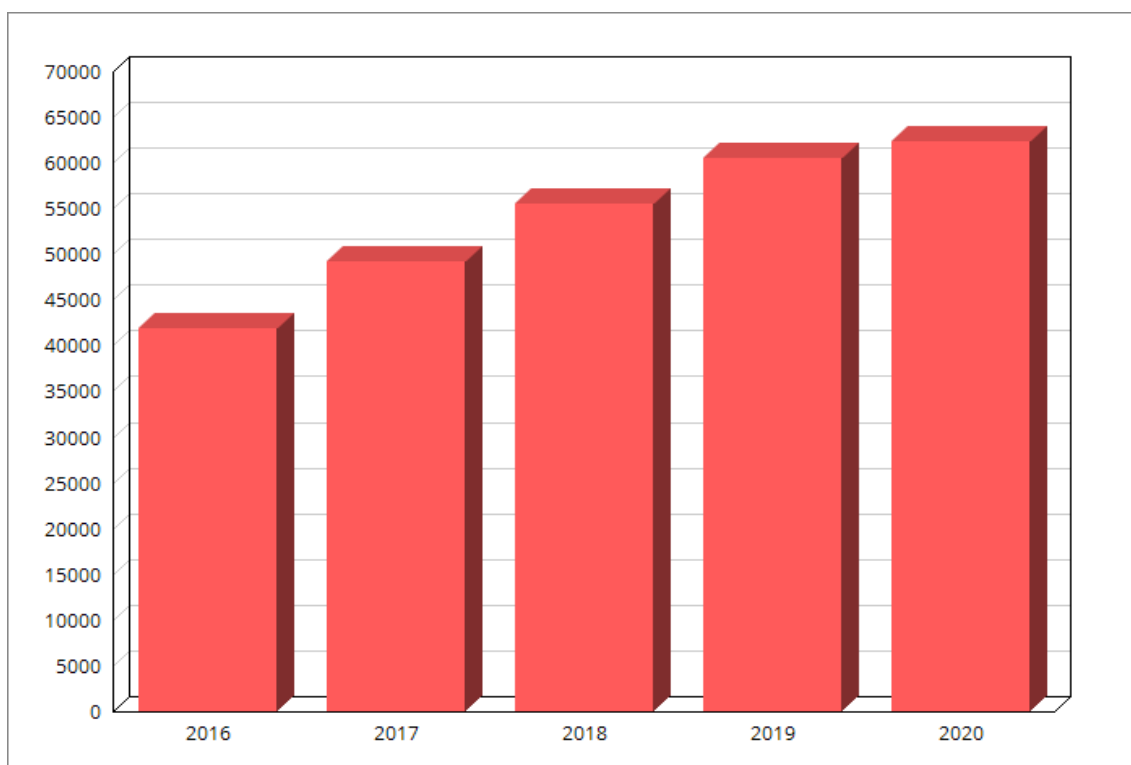
Fonte: Taxa de Dependencia por comunidade autónoma (INE). Elaboración propia.

Como podemos observar, a taxa de dependencia en Galiza non deixou de aumentar na última década, polo que as necesidades de atención son cada vez maiores. A esta tendencia, únese a cada vez maior participación pública neses coidados, principalmente dende o ano 2006. Según datos da OCDE, no 2007 en España o 79% das persoas dependentes recibían asistencia informal, un 10% coidados formais en institucións e un 11% dispoñía de axuda formal no fogar. A OCDE estima que a

asistencia informal descenderá nas vindeiras décadas, constituíndo no ano 2060 o 46,9%, mentres que os coidados formais en institucións suporán o 24,4% e a axuda formal no fogar o 28,7%.

Neste contexto, é evidente que o gasto que ten que afrontar a Comunidade Autónoma de Galiza para atender as crecentes demandas de persoas dependentes é un dos principais efectos do avellentamento demográfico, xa que segundo o IGE, no ano 2017, o 67,83% das persoas dependentes en Galiza tiñan máis de 65 anos.

Gráfico 20. Evolución das persoas que cobran algunha axuda pública de dependencia en Galiza (2016-2020)

Fonte: Información estatística do Sistema para a autonomía e atención á dependencia (IMSERSO). Elaboración propia.

Seguindo os datos ofrecidos neste gráfico, Galiza pasou de 41.839 persoas que recibían algunha axuda pública de dependencia en 2016, a 62.323 en 2020, o cal supón un incremento do 48,96% en tan só 4 anos. Evidentemente, este incremento non só é debido a unha maior taxa de dependencia derivada do proceso de envellecemento. Tamén contribuíu de xeito decisivo a maior proporción de persoas que reciben axuda pública sobre o total de persoas dependentes, coa progresiva implantación do sistema público que establece a Lei de dependencia do 2006, e a menor participación das mulleres da familia no coidado destas persoas, como consecuencia da súa maior

integración no mercado laboral, cumpríndose así a tendencia á diminución da axuda informal que estimaba a OCDE no seu informe do ano 2009.

Neste sentido, cómpre mencionar que no ano 2019 a comunidade autónoma galega gastou en dependencia 382,6 millóns de €, dos cales o 24,7% foron sufragados pola Administración Central, a pesar de que a lei estipula que debe ser o 50%. Empregando estes datos de gasto total como referencia, o custo por persoa dependente en Galiza no 2019 foi de aproximadamente 6.323€.

En síntese, as mudanzas na organización socioeconómica que implican maior participación feminina no mercado laboral, xunto ao avellentamento poboacional e a implementación dun sistema público de dependencia dende o ano 2006, teñen efectos importantes no gasto público adicado ó coidado das persoas dependentes.

2.2.4 Educación

O gasto público en educación constitúe, despois da sanidade, o principal sector de actuación da Comunidade Autónoma de Galiza, o cal tamén se viu afectado polos efectos da crise económica de 2008. En principio, a diferenza do incremento no gasto público concretado no sistema de pensións, sanidade e atención á dependencia que ocasiona o avellentamento demográfico, este proceso podería significar unha redución no gasto público en educación, debido a que a maior parte da poboación escolar se concentra en persoas novas.

Para contextualizarmos a súa relevancia, o gasto público en educación supuxo no ano 2019 o 4,8% do PIB galego e o 25,7% dos gastos non financeiros dos orzamentos da comunidade autónoma, por encima da media estatal, que foi de 25,31%. Dende o ano 2009 até o ano 2013, produciuse unha importante redución do gasto público educativo total, mais a partir do 2014 comezou a recuperarse, manténdose en constante ascenso os últimos 6 anos, aínda que non acadou as cifras anteriores á crise económica (Meixide *et al*, 2020).

Táboa 16. Distribución do gasto público en educación en Galiza (2018), en miles de €

Educación Infantil e Educación Primaria	825.664
Educación Secundaria e Formación Profesional	786.182
Educación Universitaria	545.677
Educación de Réxime Especial	49.318
Educación Especial	42.461
Servizos complementarios	150.096
Actividades extraescolares e anexas	5.021
Formación e perfeccionamento do profesorado	5.672
Investigación educativa	1.256
Administración Xeral	24.438
Becas e axudas ó estudo	15.463
Total	2.451.248

Fonte: Estatística do Gasto Público da Subdirección Xeral de Estatística e Estudos do Ministerio de Educación e Formación Profesional. Elaboración propia.

Analizando os datos, podemos ver como a maior parte do gasto se encontra na Educación Primaria e na Educación Secundaria e Formación Profesional, que constitúen o 65,76% do gasto público total educativo en Galiza. Isto sen contar que hai outras partidas diferenciadas que lles son imputábeis en parte tamén, como por exemplo becas e axudas ó estudo, actividades extraescolares ou formación e perfeccionamento do profesorado. Máis especificamente, a maior partida é a destinada á Educación Primaria, xa que a atención que precisan os estudantes máis novos é maior e require, polo tanto, un investimento público máis importante.

A maior parte do gasto público educativo está dirixido a persoas de entre 4 e 22 anos (Meixide *et al*, 2020). En concreto, Galiza investiu en educación por habitante comprendido nesa franxa de idade 5.594€ en 2019, o que supón 718,90€ máis que a media estatal, un 14,75% de diferencial, a pesar de que en termos de gasto en relación ó PIB as cifras son semellantes á medio do conxunto de España, o cal sucede grazas ó menor peso relativo da poboación galega nese grupo de idade, como podemos ver no seguinte gráfico.

Táboa 17. Poboación entre 4 e 22 anos (en %) en Galiza e España, nos anos 2000, 2010 e 2020

	Galiza	España
2000	21,04	22,64
2010	15,55	18,74
2020	15,59	19,14

Fonte: Poboación por comunidades, idade (ano a ano), Españóis/Estranxeiros, Sexo e ano (INE).
Elaboración propia.

As proxeccións da poboación para os próximos 15 anos continúan na profundización da tendencia existente, cunha cada vez menor proporción de persoas entre 4 e 22 anos, polo que é posíbel que no futuro exista un exceso de capacidade instalada, debido á redución do número potencial de estudantes (De Miguel Palacios *et al.*, 2011).

Táboa 18. Proxección da poboación galega entre 4 e 22 (en %) anos en Galiza para os anos 2025, 2030 e 2035

2025	14,82
2030	13,93
2035	13,14

Fonte: Proxeccións de poboación a curto prazo. 2020-2035. Idades simples. España, Galicia e provincias

A pesar deste contexto, no que a poboación que maioritariamente é beneficiaria da educación pública está a reducirse e se espera que continúe este proceso, non é previsíbel que se produza unha elevada redución do gasto público neste sector, debido a que existen altos custos fixos para prestar servizos educativos, polo que a pesar de poder reducir custos variábeis, esta caída non impactará no importe total de maneira significativa (Hernández de Cos e Ortega, 2002).

Conclusións

O incremento da esperanza de vida, a redución das taxas de natalidade e os movementos migratorios durante o século XX, fundamentalmente a emigración a América e Europa e posteriormente, a emigración ó resto de España durante as últimas dúas décadas do século, orixinaron o proceso de avellentamento poboacional de Galiza. Esta estrutura demográfica conleva consecuencias económicas que foron analizadas no presente traballo.

No mercado laboral, produciuse unha perda de poboación activa, especialmente a partir de 2012. Esta caída non é debida a unha menor proporción de actividade entre as persoas en idade de traballar, senón ós factores orixinados polo avellentamento demográfico. Deste xeito, a pesar de que nos últimos 15 anos a taxa de paro se reduciu nun 6,6%, a poboación ocupada durante este mesmo período non experimentou un incremento significativo, o cal dificulta a recuperación e crecemento da economía galega. Neste sentido, o elevado peso da remuneración dos salarios no PIB galego dificulta o crecemento económico, xa que se precisaría no futuro un aumento relativo dos salarios e da produtividade superior para compensar o estancamento ou decrecemento da poboación activa. Non obstante, esta situación demográfica tamén podería permitir oportunidades de traballo ás persoas máis novas, así como incrementar a produtividade, debido á posíbel existencia dunha relación directa entre maior idade e maior produtividade no traballo, aínda que existen tamén autores que afirman que esa relación só existe en empregos complexos, comezando a relación negativa en idades próximas ós 49 anos.

Os desequilibrios no sistema público de pensións non se limitan á conxuntura económica e as súas consecuencias no mercado laboral. O envellecemento demográfico, que de continuar a tendencia se intensificará no medio prazo, é o principal factor que dificulta a sustentabilidade futura deste sistema. Nun sistema de reparto como o español, a relación entre ingresos e gastos evoluciona paralelamente ó número de cotizantes e pensionistas. En concreto, en Galiza esa relación foi de 1,50 afiliados por pensionista no 2019, mentres que a media estatal se situaba en 2,19. Por este motivo,

a situación é aínda máis complexa que a do conxunto do Estado, constituíndo o 12,36% do saldo negativo total da modalidade contributiva para o ano 2018, proporción que se mantivo arredor desas cifras nos últimos 5 anos. No concernente á modalidade non contributiva, a súa repercusión en termos cuantitativos é reducida, ao supoñer o 0,34% do PIB, aínda que tamén colabora de xeito tenue ó desequilibrio xeral do sistema público de pensións.

En canto ó gasto en sanidade, contabilizando o gasto hospitalario e en cirurxía maior ambulatoria, atención primaria e gasto farmacolóxico; podemos concluír que o custo sanitario medio total aumenta fortemente a partir dos 51 anos e en idades inferiores a un ano. Concretamente, o gasto sanitario tende a concentrarse no último ano de vida do paciente en cuestión, polo que é evidente a relación entre o gasto en saúde e a idade, xa que a maior idade dunha persoa, máis probabilidade de que se encontre no seu último ano de vida. Porén, entre os factores que determinan o gasto sanitario tamén se encontra a calidade do sistema ou a cobertura sanitaria, polo que non se pode considerar que o envellecemento sexa un factor suficiente por si só para ameazar a viabilidade do sistema público sanitario en Galiza, a pesar de contribuír á elevación do custo medio por paciente.

No relativo ós servizos sociais de atención á dependencia, cómpre lembrar que a asistencia destas persoas en Galiza estivo historicamente vencellada ó coidado no seo das familias, realizándose principalmente por mulleres de xeito informal. Non obstante, a maior incorporación da muller ó mercado do traballo reduciu o tempo dispoñíbel para o coidado das persoas dependentes, polo que as necesidades de externalización da atención creceron exponencialmente. Neste contexto, a aprobación da Lei de dependencia estableceu un incipiente sistema público de atención, que xunto coa elevación das taxas de dependencia polo avellentamento demográfico, fixo que cada vez máis persoas reciban algunha axuda pública, o cal implica importantes efectos no gasto público adicado ó coidado das persoas que carecen de autonomía persoal.

A meirande parte do investimento público en educación está dirixido á poboación con idades entre os 4 e os 22 anos. En concreto, esta franxa está a perder peso relativo na poboación galega, o cal é debido fundamentalmente ó proceso de avellentamento demográfico. A pesar de que as proxeccións poboacionais afondan nesta tendencia, non é previsíbel que se produza unha elevada redución do gasto público neste sector, xa que existen elevados custos fixos necesarios para poder prestar servizos educativos.

Para reducir o envellecemento demográfico, é necesario planificar e executar políticas públicas encamiñadas á promoción da natalidade e fomento da inmigración.

No caso de España, e tamén de Galiza en particular, as preferencias reprodutivas mantivéronse estábeis arredor de dous fillos durante as últimas tres décadas. Polo tanto, non é necesaria a realización de políticas públicas destinadas a “convencer” e “concienciar” á poboación da importancia ou dos beneficios de ter fillos (Castro, 2018).

Múltiples estudos coinciden en que as axudas económicas directas poden servir para influír no calendario de nacementos, mais non conseguen impactar no número final de fillos. Por exemplo, no caso español, a prestación por nacemento de 2.500€, que estivo vixente entre 2007 e 2010 non elevou de xeito significativo a taxa de fecundidade, aínda que si que tivo un efecto positivo na participación das mulleres no mercado laboral (Hernández Alemán *et al.*, 2017).

As medidas que funcionaron exitosamente noutros Estados europeos, e que deben ser implantadas en Galiza para a consecución deste obxectivo, consistiron en políticas sociais que faciliten a emancipación residencial e económica dos novos, redistribución dos custos e responsabilidades na crianza entre o Estado e as familias, e favorecemento eficaz da conciliación. Ademais, acompañaron estas medidas principais, con outras de fomento da igualdade de xénero e de redución da pobreza (Castro *et al.*, 2021).

Co obxectivo de aumentar a inmigración, fundamentalmente de persoas novas en idade de traballar, é esencial garantir políticas públicas dirixidas a unha maior integración social, coa finalidade de que as persoas que estean decidindo onde emigrar escollan Galiza grazas a que os factores que teñen en conta para a selección dun destino se cumpran satisfactoriamente. Entre outras, cabe citar as políticas antidiscriminación, o acceso ó sistema de saúde e educativo, os mecanismos de participación política e a posibilidade de reagrupamento familiar (Pasetti e Cumella de Montserrat, 2020), xa que nos últimos 20 anos viñeron a vivir a Galiza 340.729 inmigrantes provenientes do estranxeiro, polo que existe aí un enorme potencial no caso de que os procesos de reagrupamento funcionen de xeito efectivo e áxil.

Por último, para paliar os efectos económicos do avellentamento poboacional, centrarémonos na necesidade dunha reforma do sistema público de pensións que garanta a súa viabilidade no tempo. Existen diferentes medidas posíbeis segundo os expertos: aumento da idade de xubilación, ampliación do período de vida laboral para calcular a contía das pensións, políticas encamiñadas a aumentar a produtividade do factor traballo, medidas no mercado laboral dirixidas á creación de emprego cualificado e de alto valor engadido, políticas de inmigración equilibrada que contribúan a aumentar

os afiliados á Seguridade Social, incremento das cotizacións sociais ou recorrer aos impostos xerais para financiar as prestacións contributivas (Ramos, 2011).

Ademais destas reformas, cómpre resaltar que o 24 de outubro de 2020 tivo lugar a proposta de reforma planificada no Pacto de Toledo, na cal se inclúen tamén outras medidas como: impulsar medidas para dificultar a xubilación anticipada, eliminar os gastos non contributivos do Sistema da Seguridade Social e fomentar os plans de pensións privados colectivos, especialmente nas empresas.

Bibliografía

- Abu-Warda, N. (2008). *Las migraciones internacionales*. Revista de Ciencias de las Religiones, 33–50.
- Ahn, N., Herce, J.A., e Alonso Meseguer, J. (2003). *Gasto sanitario y envejecimiento de la población en España*. Bilbao: Fundación BBVA.
- Aldrey Vázquez, J.A. (2006). *A poboación galega, 1900-2005*. Vigo: Ir Indo.
- Avolio, B.J., Waldman, D.A., e McDaniel, M.A. (1990). *Age and work performance in nonmanagerial jobs: The effects of experience and occupational type*. Academy of Management Journal, 33 (2), 407–422.
- Beiras Torrado, X.M., e López Rodríguez, A.F. (1999). *A poboación galega no século XX*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Boserup, E. (1967). *Los determinantes del desarrollo en la agricultura*. Madrid: Tecnos.
- Campillo Ruiz, A., Méndez Martínez, G., e Souto González, X.M. (1993). *A poboación e Acción Xeodemográfica*. En Pérez Alberti, A. *Xeografía de Galicia*, tomo 4. Santiago de Compostela: Gran Enciclopedia Gallega.
- Casado Marín, D., Puig Junoy, J., e Puig Peiró, R. (2009). *El impacto de la demografía sobre el gasto sanitario futuro da las CCAA*. Centre de Recerca en Economia i Salut. CRES-UPF.
- Castro Martín, T. (2018). Cigüeñas en standby. Tópicos y medias verdades sobre la baja fecundidad en España. En Domingo, A. (Ed.), *Demografía y Posverdad: Estereotipos, distorsiones y falsedades sobre la evolución de la población*. Barcelona: Icaria.
- Castro Martín, T., Martín García, T., Cordero, J., e Seiz, M. (2021). *¿Cómo mejorar la natalidad en España?* Estudios sobre la Economía Española 2021/04. Fedea.
- De Miguel Palacio, C.J., Montero Muñoz, M., e Simón Fernández, X. (2011). Efectos socioeconómicos do actual proceso demográfico en Galicia. *Revista Galega de Economía*, 20, 31–52.
- Durán Villa, F.R. (1989). Veintiséis años de emigración gallega a Europa: de la Estabilización a la integración en la C.E.E. (1959-1986). En *Actas do Simposio*

- Internacional Otero Pedrayo e a Xeografía de Galicia* (pp. 181–191). Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Instituto Galego de Estatística (2009). *Enquisa de condicións de vida das familias*. Instituto Galego de Estatística.
- Friedman, J., e Wulp, R. (1976). *The urban transition*. Londres: Arnold Edits.
- Fernández Casanova, C. (2010). *Historia da pesca en Galicia*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Fernández Prieto, L. (2000). *Historia agraria da Galicia contemporánea*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- García Domínguez, M^a.T. (1999). A emigración galega cara a América durante a segunda metade do século XX. En VV.AA. *Galegos en América e americanos en Galicia: as colectividades inmigrantes en América e a súa impronta na sociedade galega, séculos XIX-XX* (pp. 61–94). Xunta de Galicia: Santiago de Compostela.
- Gil Alonso, F., e Cabré Pla, A. (1997). El crecimiento natural de la población española y sus determinantes. En Puyol Antolín, R. (Coord.), *Dinámica de la población en España. Cambios demográficos en el último cuarto de siglo XX* (pp. 47–144). Madrid: Síntesis.
- González Pérez, J.M. (1999). A desigual ocupación humana do territorio. En Rodríguez González, R. et al., *A despoboación en Galicia: preocupación ou lóxica territorial*. Santiago de Compostela: Tórculo.
- Hernández Alemán, A., León González, C.J., e Márquez Ramos, L. (2017). The effect of the universal child care cash benefit on female labour supply in Spain. *Estudios de Economía Aplicada*, 35 (3), 801–818.
- Hernández Borge, J. (1990). *Tres millóns de galegos*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Hernández Borge, J. (2001). Los recursos demográficos. En Torres Luna, M^a.P. (Dir.), *Xeografía de Galicia* (pp. 299–372). Vigo: Faro de Vigo.
- Hernández de Cos, P., e Ortega Regato, E. (2002). Gasto público y envejecimiento de la población. *Revista Valenciana de Economía y Hacienda*, 6, 9–35.
- López Golpe, J., e Reig Botella, A. (2014). El sistema público de pensiones. *Revista Galega de Economía*, 23 (1), 115–135.
- López Taboada, J.A. (1996). *La población de Galicia, 1860-1991*. Santiago de Compostela: Fundación Caixa Galicia.
- López Taboada, J.A. (1996). *Economía e Poboación en Galicia*. A Coruña: La Voz de Galicia.

- Meixide Vecino, A. *et al.* (2020). *A economía galega. Informe 2019/2020*. Instituto de Estudos e Desenvolvimento de Galicia.
- Mella Márquez, J.M. (2013). *¿Hay soluciones a la crisis?* Recuperado o 5 de maio de 2021 en <<https://blogs.publico.es/econonuestra/2013/06/02/hay-soluciones-a-la-crisis/>>
- Nogueira Román, C. (1977). *Población y desarrollo económico en Galicia*. Santiago de Compostela: Sodiga.
- OCDE (2009). *The 2009 Ageing Report: Economic and Budgetary Projections for the EU27 Members States (2008-2060)*. (European Economy, 2/2009). European Comission.
- Olivera Poll, A., e Abellán García, A. (1997). Las características de la población. En Puyol Antolín, R. (Coord.), *Dinámica de la población en España. Cambios demográficos en el último cuarto de siglo XX* (pp. 311–356). Madrid: Síntesis.
- Pasetti, F., e Cumella de Montserrat, C. (2020). *Las políticas de integración en España según el índice MIPEx*. CIDOB. Barcelona Centre for International Affairs.
- Puyol Antolín, R. (1987). *Población y espacio. Problemas demográficos mundiales*. Madrid: Cincel.
- Puyol Antolín, R. (1988). *La población*. Madrid: Síntesis.
- Ramos Llanos, A.J. (2011). Viabilidad financiera y reformas de los sistemas de pensiones en la Unión Europea. *Revista de Estudios Empresariales. Segunda época*, 2, 29–56.
- Reher, D.S., e Valero Lobo, A. (1995). *Fuentes de información demográfica en España*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Rodríguez Blas, M^a.C. (2021). *Estadística de Gasto sanitario público 2019. Principales resultados*. Ministerio de Sanidad.
- Sauvy, A. (1966). *Théorie générale de la population. II: “La vie des populations”*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Souto González, X.M. (1988). *Xeografía Humana*. Vigo: Galaxia.
- Sturman, M.C. (2003). Searching for the inverted U-shaped relationship between time and performance: Meta-analyses of the experience/performance, tenure/performance, and age/performance relationships. *Journal of Management*, 29 (5), 609–640.
- Villares Paz, R. (1998). *A Historia*. Vigo: Galaxia.
- Vinuesa Angulo, J., e Vidal Domínguez, M.J. (1991). *Los procesos de urbanización*. Madrid: Síntesis.